NR 6 | SEPTEMBER 2026 | 99 KR

AXESS

VETENSKAP / BILDNING / TRADITION

SAMHÄLLE
Jennifer Wegerup om supervulkanen under Neapel

FRIZON
Erik W. Larsson om en färgstark rysk dissident

KRITIK
Carl Rudbeck om den mordiske Marat

KUNG KRISTINA

400 år efter att hon föddes fortsätter Vasaättens sista regent att fascinera.

Bygg din egen bokhylla i massivt trä.

En bokhylla är mer än förvaring.

Högklint designar du själv
i vår konfigurator – välj träslag, mått och detaljer. Varje exemplar är handgjort på Gotland och signerat av hantverkaren som byggt den.

Skapa din egen på gad.se

G.A.D

Clay
Pablo Picasso

LEDARE

Rapport från en äldreomsorg

NINA SOLOMIN
är chefredaktör i Axess Magasin.

”Jag kommer aldrig att sätta dig på ett boende med så dåligt bemötande när du blir gammal!” deklarerade min tonåring med emfas i somras. Välsignade lilla hjärtegull, tänkte jag i mitt stilla sinne. Högt sade jag: ”Här, ta mer mat. Behöver du något förresten? Swish?”

Varje år erbjuder Stockholms stad feriejobb till ungdomar mellan 16–19 år. För två år sedan utvärderade IFAU (Institutet för arbetsmarknadspolitik- och utbildningspolitisk utvärdering) satsningen och kom pikant nog fram till att den saknade positiva effekter. För unga manliga sommarjobbare med relativt stark socioekonomisk bakgrund var den rentav ogynnsam. Trots denna sågning utökade Stockholm i år antalet feriejobb till 11 500 platser, och lade ytterligare 10 miljoner ovanpå de tidigare 100.

Skattemedel i sjön, om man ser till IFAU:s utvärdering. Med det sagt är vissa effekter förstås inte så enkelt mätbara. En sådan kan vara att tonåringar med sina ofärdiga hjärnor hålls sysselsatta och inte kan ställa till med (för samhället kostsamt) ofog. En annan positiv effekt är att en del av de kommunala feriejobben handlar om att möta och umgås med gamla människor. Unga idag träffar den äldre generationen alldeles för sällan i sin vardag. Segregationen i vårt samhälle mellan olika åldrar är nog minst lika djup som den mellan olika etniciteter.

Som antyddes inledningsvis fick jag alltså under några veckor i somras dagliga rapporter från ett kommunalt äldreboende. Det var inte så upplyftande. Ett par av de fast anställda, som varit på äldreboendet i många år, tycks ha skällt på de gamla, bossat över dem, skrattat åt dem och struntat i deras behov om de exempelvis krockade med personalens fikapaus. En dam blev matad i så rask takt att hon knappt hann svälja. En anställd var jämt ilsken och stressad och en annan hade så kraftig brytning att det var omöjligt för de gamla att begripa vad hon sade.

Jämför man detta med ett annat, alldeles förträffligt, äldreboende jag har insyn i genom en anhörig, så är skillnaden enorm. Självklart finns även mycket bra äldreomsorg, men lägstanivån är för låg. Med tanke på att över 20 procent av befolkningen är 65 år eller äldre – och på att alla som har lyckan att leva länge förr eller senare kan komma att bli beroende av omsorg – är det förbluffande att frågan inte var större i valrörelsen.

Förutom den självklara rätten till ett bra bemötande, omtanke och god omvårdnad (liksom att på ålderns höst få äta kött utan att ta hänsyn till klimatet) – så borde om inte annat de riktigt stora skandalerna ha blivit en tung valfråga. De senaste årens uppmärksammade fall av sexuella övergrepp, då dementa blivit våldtagna eller tafsade på av personal inom hemtjänst och på boenden över hela landet, är ett gravt underbetyg till hela vårt samhälle.

Enligt siffror från Brå i juni har antalet kvinnor över 65 år som är målsägande i ett våldtäktsmål ökat med 78 procent de senaste två åren, och i mål med sexualbrott i allmänhet med 58 procent. Detta borde väcka betydligt mer debatt.

I juni fick också Beatrice Ask uppdraget att leda en statlig utredning som nästa år ska föreslå lagändringar så att äldre ska kunna välja om de vill ha manlig eller kvinnlig personal vid exempelvis intimhygien. En självklar reform som borde ha gjorts för länge sedan. Gärningsmännen har i alla kända fall varit män, och individer från länder som Irak, Somalia och Syrien har varit överrepresenterade bland dem. Beror det på att det främst är invandrare som arbetar inom vården eller kan även kulturmönster spela en roll? Inget av de nämnda länderna utmärkter sig som bekant för sin jämställdhet och respekt för kvinnors rättigheter. Den frågan skulle kunna undersökas av våra statsvetare. Emellertid finns, som Bo Rothstein nyligen konstaterade i Axess (nr 4/2026), en tendens inom akademin att undvika studiet av ämnen som kan bli politiskt känsliga.

Kanske borde man helt enkelt göra som drottning Kristina: flytta utomlands när man går i pension. I år är det 400 år sedan hon föddes, denna egensinniga regent som kallades kung, var misogyn och satte fart på svenskt kulturliv. Vi firar såklart Axessmässigt, med djuplodande essäer om hennes liv och samtid. ■

”De senaste två årens uppmärksammade fall är ett gravt underbetyg till hela vårt samhälle.”

BOKFÖRLAGET STOLPE PÅ BOKMÄSSAN

Författarsamtal och nya böcker i monter Bo2:26.

TORSDAG

09.30-09.50
Paradis. En kulturhistorisk resa
Medverkande: Elisabeth Svalin Gunnarsson, Yukiko Duke

10.00-10.20
Nidbildens historia
Medverkande: Johan Hakelius, Svante Helmbaek Tirén

11.45-12.05
Havet. Magi, monster och väsen
Medverkande: Tora Wall, Yukiko Duke

13.00-13.20
Dygder och dödssynder
Medverkande: David Thurfjell, Yukiko Duke

13.45-14.05
Den lekande människan
Medverkande: Svante Nordin, Lars Molin

14.15-14.35
Vasas testamente. En historia om språket vi kallar svenska
Medverkande: Patrik Hadenius, Yukiko Duke

15.00-15.20
Belarus. En revolution och dess följder
Medverkande: Ingo Petz, Patrik Hadenius

15.30-15.50
Nidbildens historia
Medverkande: Johan Hakelius, Patrik Hadenius

16.00-16.20
Capri. Kulturhistoriska skisser
Medverkande: Bengt Jangfeldt, Patrik Hadenius

FREDAG

10.00-10.20
Paradis. En kulturhistorisk resa
Medverkande: Elisabeth Svalin Gunnarsson, Svante Helmbaek Tirén

10.45-11.05
Johan Tobias Sergel. Konstnär och europé
Medverkande: Magnus Olausson, Svante Helmbaek Tirén

11.25-11.45
Polarfararen. En biografi över Adolf Erik Nordenskiöld
Medverkande: Fredrik Sjöberg, Lars Molin

12.00-12.20
Vasas testamente. En historia om språket vi kallar svenska
Medverkande: Patrik Hadenius, Lars Molin

13.00-13.20
Nidbildens historia
Medverkande: Johan Hakelius, Patrik Hadenius

13.45-14.05
Havet. Magi, monster och väsen
Medverkande: Tora Wall, Yukiko Duke

14.20-14.40
Dagböckerna från Theresienstadt
Medverkande: Ulf Zander, Malin Thor Tureby

15.00-15.20
Makten och härligheten. Den svenska psalmbokens historia
Medverkande: Åsa Furuhagen, Patrik Hadenius

15.30-15.50
Capri. Kulturhistoriska skisser
Medverkande: Bengt Jangfeldt, Yukiko Duke

16.15-16.35
Jugend i Sverige. Nyfikenhet och lust
Medverkande: Martin Rörby, Svante Helmbaek Tirén

LÖRDAG

10.00-10.20
Makten och härligheten. Den svenska psalmbokens historia
Medverkande: Åsa Furuhagen, Lars Molin

10:30-10:50
Jugend i Sverige. Nyfikenhet och lust
Medverkande: Martin Rörby, Lars Molin

11.00-11.20
Vasas testamente. En historia om språket vi kallar svenska
Medverkande: Patrik Hadenius, Yukiko Duke

11.45-12.05
Johan Tobias Sergel. Konstnär och europé
Medverkande: Magnus Olausson, Patrik Hadenius

12.15-12.35
Havet. Magi, monster och väsen
Medverkande: Tora Wall, Yukiko Duke

13.00-13.20
Dagböckerna från Theresienstadt
Medverkande: Malin Thor Tureby, Yukiko Duke

13.45-14.05
Paradis. En kulturhistorisk resa
Medverkande: Elisabeth Svalin Gunnarsson, Yukiko Duke

14.20-14.40
Havet. Magi, monster och väsen
Medverkande: Tora Wall, Yukiko Duke

15.00-15.20
Belarus. En revolution och dess följder
Medverkande: Ingo Petz, Patrik Hadenius

15.40-16.00
Motion. Hälsans hörnpelare
Medverkande: Kerstin Brismar, Patrik Hadenius

SÖNDAG

09.30-09.50
Motion. Hälsans hörnpelare
Medverkande: Kerstin Brismar, Patrik Hadenius

10.00-10.20
Nidbildens historia
Medverkande: Johan Hakelius, Patrik Hadenius

11.00-11.20
Makten och härligheten. Den svenska psalmbokens historia
Medverkande: Åsa Furuhagen, Patrik Hadenius

bokforlagetstolpe.com

AXESS INNEHÅLL

Nr 6 **SEPTEMBER** 2026

4 **LEDARE**
Nina Solomin om den bortglömda valfrågan

6 **INNEHÅLL**
Axess i september 2026

8 **SKRIBENTER**
Medverkande i detta nummer

9 **LÄSARBREV**
Brev till redaktionen

SAMHÄLLE

12 **HEDERSKULTUR**
Sten Widmalm om de kidnappade barnen som ständigt verkar gå under radarn

14 **GEOLOGI**
Jennifer Wegerup om supervulkanen som hotar hela Europa

16 **AI**
Blanche Sande ser allt svagare skäl för unga att läsa vidare

18 **KOLUMN LIVET & POLITIKEN**
Susanna Birgersson har tröttnat på dubbelmoralen om hat och hot

19 **AFRIKA**
Bengt G Nilsson om religionskriget mellan muslimer och kristna

21 **KOLUMN SÄKERHET & FÖRSVAR**
Mikael Holmström om våra försvarskostnader

22 **DEBATT**
Gunilla Kindstrand om hur kultursektorn skulle kunna gynna vår beredskap – om den bara ville

FÖRDJUPNING

26 **DROTTNING KRISTINA**
Carina Burman om ett dramatiskt livsöde

30 **KRISTINAS STORMAKTSTID**
Lars Ericson Wolke om Sveriges konflikter, allianser och invånare

35 **KRISTINAS FILOSOFER**
Svante Nordin om Descartes och hans kollegor vid det svenska hovet

40 **ARVET EFTER KRISTINA**
David Andersson om den stora Kristinafejden 1959

41 **KOLUMN SAMTIDEN**
Fredrik Johansson ser sig omkring och skakar på huvudet

VD **Kurt Almqvist**
Chefredaktör & ansvarig utgivare **Nina Solomin**
Art Director **Johanna Jonsson**
Redaktörer **David Andersson**, **Blanche Sande** och **Jan Söderqvist**

Redaktionssekreterare **Linnéa Backvall**
Redaktionsassistent **André Casselbrant**
Marknadsassistent **Agnes Bergström**
Korrektur **Fredrik Rimmerfors**
Vinjettbilder **Johan Hörberg**

Redaktionsråd **Katarina Barrling**, **Per Bauhn**, **Louise Belfrage**, **Adam Cwejman**, **Torbjörn Elensky**, **Anna Victoria Hallberg** och **Sten Widmalm**
Repro och tryck **Printpool / Mukusala**
Kontakt **redaktionen@axess.se**
08-788 50 00

Omslag: Drottning Kristina målad av Jacob Ferdinand Voet cirka 1670.

FRIZON

42 **HOPPET**
Torbjörn Elensky undrar vad människan har kvar att hoppas på

47 **HISTORIA**
Leif Lewin om hur både demokratier och autokratier använder historien som verktyg

50 **VALERIJA NOVODVORSKAJA**
Erik W. Larsson om Rysslands mest färgstarka dissident

55 **KOLUMN EKONOMI & PSYKOLOGI**
Cecilia Nikpay kliver in i sagornas värld

KULTUR

58 **TRADITION**
Karin Westin Tikkanen om det gåtfulla skriftspråket linear B

62 **CIVILISATION**
Björn Linnell om vem Jesus egentligen var
Lena Kåreland om Auguste Rodins staty av Balzac
Henrik Nilsson vill att poeten Ko Un ska få en renässans
PJ Anders Linder läser Hans Bergström

69 **KOLUMN KULTURRÅDET**
Bengt Ohlsson lyssnar på Carly Simon

KRITIK

71 **RECENSIONER**
Carl Rudbeck om det mordiska mordoffret Marat
Anders Mathlein om meningen med det hela
Theo Vareman skärskådar reformer i Uzbekistan
Björn Hårsman ger ett klimatperspektiv på evolutionen
Håkan Sandell om poeten W.H. Auden som ung
Rune Degerhammar om ressentimentets historia

TILL SIST

93 **VETT & ETIKETT**
Edward Blom sticker hål på etikettsmyter

94 **VÄRT ATT MINNAS**
Anna Victoria Hallberg om en historiker som såg den lilla medeltidsmänniskan

96 **BREV FRÅN ... ITALIEN**
Jennifer Wegerup stiftar bekantskap med Brödraskapet för Krispig Paprika

97 **STAD & STIL**
Lars Anders Johansson om Carl Malmstens förlorade kamp mot modernismen

98 **KOLUMN MELLAN RADERNA**
Katarina Barrling handlar textilier för kulturarvets skull

Prenumerationsärenden
Helår 9 nummer 799 kr
Två år 18 nummer 1 499 kr
Kundtjänst 08-121 062 27
axess@flowyinfo.se
Villkor axess.se/personuppgifter

Följ oss
Instagram @axessmagasin
Facebook @axessmagasin
X @axesspublishing
Du kan även läsa oss digitalt på Axess.se
Nästa nummer **19 oktober**

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.
Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Insänt material kan lagras och publiceras elektroniskt.

AXESS SKRIBENTER

David Andersson
Författare och redaktör i Axess

Katarina Barrling
Docent i statskunskap vid Uppsala universitet

Susanna Birgersson
Fri skribent

Edward Blom
Gastronom och kulturhistoriker

Carina Burman
Författare, forskare och docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet

Rune Degerhammar
Läkare och fil.kand. i filosofi med mera

Torbjörn Elensky
Författare och skribent

Lars Ericson Wolke
Professor i militärhistoria

Mikael Fuchs
Författare, illustratör och jurist

Anna Victoria Hallberg
Fil.dr i litteraturvetenskap

Mikael Holmström
Journalist och författare med inriktning på försvarsfrågor

Björn Hårsman
Fil.dr i nationalekonomi

Fredrik Johansson
Konsult och skribent

Lars Anders Johansson
Författare och journalist, driver podcasten Budoarstämning

Gunilla Kindstrand
Kulturjournalist och ledamot av Svenska filminstitutets styrelse

Lena Kåreland
Professor emerita i litteraturvetenskap

Erik W. Larsson
Läkare och frilansskribent

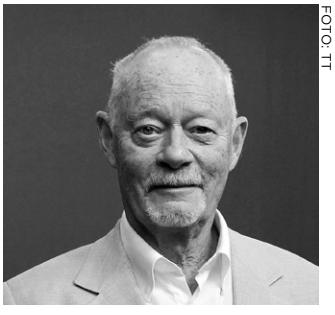

FOTO: TT

Leif Lewin
Skytteansk professor emeritus i vältalighet och statskunskap vid Uppsala universitet

PJ Anders Linder
Senior rådgivare i Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål

Björn Linnell
Skribent och före detta förläggare

Anders Mathlein
Frilansskribent

Cecilia Nikpay
Ekonom och journalist i Affärsvärlden

Bengt G Nilsson
Journalist och författare

Henrik Nilsson
Författare och essäist

Svante Nordin
Professor emeritus i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet

Bengt Ohlsson
Författare

Carl Rudbeck
Fil.dr i litteraturvetenskap

Blanche Sande
Redaktör i Axess

Håkan Sandell
Poet och skribent

Theo Vareman
Kulturskribent

Jennifer Wegerup
Italienkorrespondent

Karin Westin Tikkanen
Docent i latin, journalist och översättare

Sten Widmalm
Professor i statskunskap

RED@AXESS.SE

Brev till redaktionen

Är du glad eller upprörd över något du läst i Axess? Eller vill du lägga till något i ämnet? Skriv till oss: red@axess.se

Om ”Partiledardebatter är publik tortyr”, nr 5/2026

En fullständigt lysande text, instämmer till fullo. Har noterat att allt fler program om politik, framför allt i SVT, är fulla av infantilt trams. Vilket får mig att undra om public service verkligen tror att de som inte är speciellt intresserade av politik ska bli det samtidigt som public service förolämpar oss som faktiskt är politikintresserade.

Vänligen
Tomas Lenke

Om ”Partiledardebatter är publik tortyr”, nr 5/2026

Vill bara framföra min tacksamhet över Susanna Birgerssons artikel om den (icke-existerande) politiska debatten. Touché! Är tillräckligt gammal för att minnas de tre legendariska O:na (Orup, Ortmark och Olivecrona), som på 1960- och 70-talen grillade dåtidens politiker i sakfrågor som berörde medborgarna på riktigt ...

Med vänliga hälsningar
Göran G.

Om läsarbrev i nr 5/2026 om ”Vem ska rädda Kalifornien?”

Jag skulle vilja bemöta de påståenden som förs fram i detta brev. Om vi börjar med påståendet att utgifterna kring papperslös migration skulle vara en stor anledning till att ”allt rasar” i Kalifornien, så kan vi titta på studien som Bay Area Council Economic Institute och UC Merced gjorde. De kom fram till att om alla papperslösa migranter skulle utvisas i ett svep skulle det kosta delstaten 275 miljarder dollar i utebliven produktivitet, konsumtion, företagande m.m. [BS1.1], för att inte tala om jordbruks-, bygg-, hotell- och restaurang- samt tjänstesektorerna, som mer eller mindre skulle kollapsa utan denna arbetskraft. Så där är ett bra exempel på att kanske inte ”allt rasar” p.g.a. papperslös migration.

Vad gäller brottslighet bland papperslösa migranter finns ett flertal studier (bl.a. från libertarianska Cato Institute) som visar att brott är betydligt vanligare bland infödda invånare än papperslösa migranter (av naturliga skäl vill man ju ha så lite som möjligt att göra med polisen om man är odokumenterad).

Att Kalifornien skulle ge papperslösa migranter ett *social security number* och att de då skulle få rösträtt stämmer inte det heller. Dels så är det den federala administrationen som ger ut dessa och inte Demokraterna i Kalifornien, dels så innebär inte det per automatik att man får medborgarskap, vilket är ett krav för att få rösta i statliga och federala val.

Och sedan har vi anklagelsen att Kalifornien skulle bedriva systematiskt valfusk genom att ta in så många papperslösa migranter som möjligt för att få en större befolkning och på så vis få fler elektorsröster. Om det är ett mål hos Demokraterna så lyckas de katastrofalt dåligt då de gick från 55 till 54 elektorsröster i den senaste folkräkningen från 2020 där detta avgörs, och Kaliforniens befolkning ser fortsatt ut att minska i relativ storlek till resten av landet. Detta kan jämföras med republikanska Texas, vars totala befolkning ständigt ökar (de fick två elektorsröster 2020) och som också har en ansenlig mängd papperslösa migranter, men staten verkar likväl inte behöva hantera anklagelser om valfusk.

Slutligen så är det en kopiöst dålig ekvation att som Kalifornien ha massiva slukhål till underskott i sin budget de senaste åren och ändå spendera pengar på papperslösa migranter i ett decennium (vilket är så ofta folkräkningen görs) för att eventuellt få lite, lite mer makt på federal nivå. Brevet jag svarar på pratar om ”hundratals miljarder” i utgifter för papperslös migration, och samtidigt att valfusk sker med samma migranter. Jag hoppas det motsägelsefulla i detta inte undgår någon.

Så ja, jag håller med om att vi inte ska blunda för vad verkligheten visar. Vi väntar tålmodigt på att du ska ansluta dig.

Mvh, Niclas Källberg

Den otursförföljde William Bligh

I nr 5/2026 recenserar Björn Linnell boken *The Wide Wide Sea* av Hampton Sides, som handlar om sjöfararen James Cooks sista expedition till Söderhavet 1776. I slutet av recensionen nämner Linnell att det i denna expedition ingick en officer vid namn William Bligh, och att denne senare råkade ut för det berömda myteriet på HMS *Bounty* 1789 men att ”det är en annan historia”. Därför kan det vara av intresse att få veta mer om denne Bligh.

Fartygschefen William Bligh ansågs vara en av Royal Navys skickligaste navigatörer och hade därför av kapten James Cook utvalts som *sailing master* under den resa som skulle komma att bli Cooks sista. Bligh kom att bevisa sin skicklighet genom att segla den överfyllda, och ganska så lilla, skeppsbåten, lastad med de 18 män i besättningen som inte ville delta i myteriet, tvärs över Stilla havet från Tahititrakten till Timor i holländska Ostindien – en sträcka på mer än 6 700 kilometer – detta i bitvis hårt väder.

Samtliga ombord på den lilla båten överlevde och Bligh befordrades till kapten efter hemkomsten i november 1790. Vid hemkomsten ställdes han också inför krigsrätt eftersom han hade förlorat sitt fartyg, men frikändes från tjänstefel. Han genomförde ännu en seglats

Forts. →

till Tahiti och fraktade brödfrukt runt Kap Horn till de karibiska öarna, där den blev populär på Puerto Rico. Det egentliga målet – att skaffa billig och nyttig föda till slavarna på öarna i Karibien – uppnåddes dock inte. Slavarna ville helt enkelt inte äta den nya ovana maten.

Bligh hade redan så långt gjort en fin karriär i flottan eftersom han hade börjat som 17-årig skeppsgosse och jobbat sig upp genom graderna, och dessutom tjänstgjort flera år som befälhavare i handelsflottan. Han var gift sedan 1781 och fick sex barn. Befordran till kommendörkapten och fartygschef på en fregatt följde i april 1791, varefter han blev chef för allt större fartyg. I maj 1797 var han chef för HMS *Director*, ett 64-kanoners linjeskepp, och råkade då ut för sitt andra myteri.

Myteriet hade inte med hans eget agerande som fartygschef att göra, utan var mer att likna vid en strejk. Oroligheterna hade börjat på ankarplatsen Spithead utanför Portsmouth i mitten av april och rörde missnöje med avlöning och andra förhållanden inom flottan. En månad senare spred sig myteriet till de fartyg som låg vid ankarplatsen Nor vid Themsens utlopp, däribland *Director*. Till skillnad från läget vid Spithead fanns det vid Nor politiska förtecken. Bland annat krävde vissa av upprorsmakarna fred med Frankrike. Vid Spithead tillgodosågs i stort sett myteristernas krav ganska snabbt efter förhandlingar med amiralitetets representanter, och besättningarna återgick till sina plikter. Vid Nor var läget allvarligare eftersom myteristerna blockerade inloppet till London. Något egentligt våld utövades dock inte vare sig vid Spithead eller vid Nor. I början av juni ebbade sjömännens vilja att fortsätta myteriet ut även vid Nor, bland annat för att amiralitetet hade stoppat tillförseln av vatten och mat till de inblandade fartygen.

Det hela slutade med att myteristerna gav upp. De som hade deltagit i myteriet vid Spithead straffades i regel inte, men 30 av Normyteristerna hängdes och ett antal skickades i väg till straffkolonin Australien. Bligh hade inte utsatts för våld eller hot under myteriet, han hade bara hållits isolerad i sin hytt. En följd av myterierna blev att amiralitetet faktiskt såg över lönerna och andra förhållanden inom flottan och vidtog förbättrande åtgärder.

Bligh deltog framgångsrikt med sitt fartyg i slaget vid Kamperduin utanför Hollands kust i oktober 1797, där han erövrade ett holländskt fartyg. Vid sjöslaget utanför Köpenhamn 1801 var han chef för HMS *Glatton*, som i experimentsyfte enbart var bestyckad med 56 karronader, korta kanoner avsedda för strid på nära avstånd. Experimentet var inte särskilt lyckat, men trots det fick han beröm av sin befälhavare, amiral Nelson, och blev därefter chef för ett större linjeskepp.

Sedan följde en överraskande befattning för en sjöofficer. Han blev nämligen utsedd till guvernör för kolonin New South Wales i Australien.

Anledningen till detta karriärbyte, som skedde på rekommendation av Kungliga Geografiska sällskapet (Royal Society), som legat bakom brödfruktsexpeditionerna, kan ha varit att Bligh var känd som en hårdför disciplinkarl och kolonin delvis fungerade som ett stort fångläger.

Eftersom hans hustru hade avlidit medförde han en av sina döttrar som värdinna i guvernörsresidenset. Väl på plats i Sydney i augusti 1806 råkade den nye guvernören dock ut för sitt tredje myteri, det så kallade Romupproret.

Upproret hade att göra med att vissa inflytelserika landägare och ämbetsmän, tillsammans med ledningen för den lokala militärkåren, sysslade med olagliga privata affärer, bland annat romtillverkning.

Detta försökte Bligh sätta stopp för men blev i stället satt i husarrest av upprorsmakarna i januari 1808. Efter en tid kunde han ta sig till Tasmaniens huvudstad Hobart. Där försökte han få stöd för att återta kontrollen över New South Wales, något han inte lyckades med. Det dröjde till början av 1810 innan det brittiska utrikesdepartementet hann reagera och en ny guvernör skickades ut tillsammans med militära förstärkningar. Bligh återkallades till hemlandet, dels för att vittna mot upprorsmakarna, dels för att själv ställas inför krigsrätt.

Han återkom till England i oktober 1810 och blev för andra gången frikänd. Strax efter rättegången blev Bligh befordrad till konteramiral, och 1814 följde utnämningen till viceamiral. Den senare utnämningen skedde efter senioritet, det vill säga automatisk befordran efter ålder i graden.

Han fick dock aldrig någon särskilt betydande befattning igen. Den sista var som chef för örlogsbasen i Dublin. William Bligh avled i sitt hem på Bond Street i London 1817, 63 år gammal.

Om hans öden och äventyr kan man läsa i Rob Mundles *Bligh. Master Mariner* (2010).

Att tre gånger under karriären bli offer för myteri och likväl klara sig med äran i behåll torde vara ett svårslaget rekord, för att inte tala om den osannolika seglatsen över Stilla havet i en öppen båt. Bligh är värd ett bättre öde än att bli ihågkommen som Charles Laughtons osympatiska gestalt i filmen om myteriet på *Bounty* från 1935.

Thomas Roth, fil.mag.,
före detta 1:e intendent
vid Armémuseum samt
ledamot av Krigsvetenskaps-
akademien

En kopp Kafka

av Mikael Fuchs

SAMHÄLLE

AKTUALITET / DEBATT / FÖRDJUPNING

FOTO: GETTY IMAGES

Sten Widmalm om de kidnappade barnen svensk offentlighet inte vill låtsas om s. 12
Jennifer Wegerup om hotet från supervulkanen under Neapel s. 14
Blanche Sande rekommenderar en karriär som elektriker s. 16
Susanna Birgersson är trött på dubbelmoralen kring hot och hat s. 18
Bengt G Nilsson om religionskriget i Afrika s. 19
Mikael Holmström är bekymrad över försvarsbudgeten s. 21
Gunilla Kindstrand om kultur och beredskap s. 22

Solnedgång över italienska Misenosjön och byn Bacoli. Under dem blir en supervulkan alltmer aktiv.

HEDERSKULTUR

Vem saknar de försvunna barnen?

Vid vanliga försvinnanden mobiliserar stat och samhälle omedelbart, men barn som förs ut ur landet i en ”hederspräglad kontext” går fortfarande under radarn.

Av Sten Widmalm

FOTO: GETTY IMAGES

Närmare 100 elever saknas varje år i svenska skolbänkar eftersom deras föräldrar har kidnappat dem och fört dem utomlands – ofta för tvångsgifte eller könsstympning.

Om någon i Sverige anmäls som försvunnen aktiveras både stat och samhälle. Det kan handla om att någon har gått vilse eller så finns det misstankar om att ett allvarligt brott har begåtts. Polisen tar då ledningen i sökarbetet och det finns färdiga handlingsplaner att ta hjälp av. Utöver det kan Räddningstjänsten och Försvarsmakten kopplas in. Sist men inte minst får ofta civilsamhället spela en viktig roll. Av alla försvinnanden som anmäls i Sverige är det mycket få fall där den saknade aldrig hittas. Någon promille.

Men det finns en kategori av ”försvinnanden” som inte får lika stor uppmärksamhet: barn som förts ut ur landet på ett sätt som är illegalt, och som sannolikt kommer att leda till att de utsätts för kriminella handlingar – eller, rättare sagt, handlingar som skulle vara grova lagbrott om de inträffade i Sverige.

En kartläggning som SVT publicerade 2023 visade att minst 916 barn hade förts ut ur landet under en femårsperiod. Närmare hälften gjorde det i en ”hederspräglad kontext”. Färre än en tredjedel hade återvänt. Under ett flertal år har de vanligaste destinationerna för de bortförda varit Irak, Somalia, Kenya och Syrien.

När barn försvinner för att de förts ut ur landet kan det handla om vårdnadstvister eller försök att undvika myndighetsbeslut.

Det kallas i utrikesdepartementets statistik ”barnbortföranden enligt Haagkonventionen”, medan ”familjerelaterat tvång” är försvinnanden som sker i en ”hederspräglad kontext”. I genomsnitt handlar det från 2018 till 2025 om närmare 100 barn per år i den senare kategorin. Ofta har det förekommit risk för tvångsäktenskap, men det kan också handla om könsstympning eller så kallade uppfostringsresor, där barnet riskerar att utsättas för psykisk och fysisk tortyr.

Mörkertalen sägs ofta vara stora, men enligt UD:s uppgifter om ”barnbortföranden enligt Haagkonventionen” har 1 139 ärenden registrerats sedan 2007 (ett ärende kan handla om fler än ett barn). 613 ärenden om ”familjerelaterat tvång” har upprättats sedan 2018 och gäller 780 barn. Under senare år har nya lagar tillkommit för att stävja brotten. Bland annat har det blivit möjligt att utfärda utreseförbud för barn som riskerar att föras ut ur landet i en hedersrelaterad kontext. Under valkampanjen har Moderaterna föreslagit att utreseförbud även borde kunna omfatta deras syskon.

Jämställdhetsmyndigheten har fått ett nationellt samordningsansvar för att motverka hedersrelaterat våld och förtryck, och socialtjänsten och skolan har fått verktyg för att snabbare kunna ingripa och skydda. Men Jämställdhetsmyndigheten noterar att socialtjänsten har ”organisatoriska brister och hög personalomsättning [som] gör det svårt att följa ett ärende över tid”. Och samordningsinsatserna i skolorna tycks bara ha genomförts i begränsad omfattning.

På grund av min forskningsbakgrund har jag under några års tid bidragit till brottsutredningar i fall där barn kan ha tvingats att resa till Pakistan för att giftas bort. Ofta har den ena av eller båda föräldrarna varit drivande. Men att föra i bevis att de faktiskt begått brott är svårt. Ett skäl är att en stor del av bevismaterialet hamnar i ett land som ligger långt utom räckhåll för utredarna.

Merparten av giftermålen i Sydasien är planerade, ofta långt innan barnen är

vuxna. Minimiåldern för att ingå äktenskap varierar i olika delar av Pakistan, från 16 till 18 år för flickor, men många gifts bort ännu tidigare. Att bevisa det är dock inte lätt. En svensk utredare måste vända sig till rätt lokal myndighet – men denna har i praktiken ingen skyldighet, och oftast inget intresse, av att hjälpa till.

Dessutom är det svårt att bevisa vad som händer, och när det sker, vid ett bröllop, även när det finns bilder och videosekvenser. ”Bröllop” inbegriper ceremonier och firanden under flera dagar. Vigselakten inför de närmast anhöriga då bruden och brudgummen undertecknar vigselbeviset fotograferas mer sällan.

Kanske några fall av bortföranden kan motverkas genom att skriva om lagarna i Sverige. Min erfarenhet är att det även vore bra om de misstänkta brotten utreddes av mer seniora tjänstemän som har god förmåga att uttrycka sig i skrift. Utredarna skriver ju underlagen som används av åklagare och försvarare. Det behövs förstärkningar och reformer i flera led.

Men som nämndes inledningsvis råder en påfallande diskrepans mellan hur samhället reagerar på dessa bortföranden och på andra fall av försvinnanden. Har en äldre förvirrad person försvunnit reagerar stat, samhälle och medier direkt. Har ett barn gått vilse blir engagemanget om möjligt ännu högre.

Men om ett barn förs ut ur landet är reaktionerna stillsammare – trots att omkring 100 nya barn saknas i skolbänkarna varje år. Varför är det så? Bryr sig svenskar mindre om barn med utländsk bakgrund? Det är inte en plausibel förklaring. När tvååriga Lucas från Rumänien försvann i maj fanns ingen tvekan om att alla skulle hjälpa till för att hitta pojken, trots att familjen bara hade varit i landet en kort tid.

En hypotes är att de i skolor och i förvaltning som skulle kunna göra något för att motverka bortförandena i hedderskontext är försiktiga eller räddhågsna inför att agera. Alltsedan begreppet ”hedersrelaterat” började användas i större omfattning i Sverige har debatten varit mycket politiserad. Politiker, forskare och kulturpersonligheter har i över två årtionden inte bara hävdat att problemet inte existerar då det bör betraktas som en konstruktion, utan även att begreppet syftar till att sprida rasistiska värderingar. I dag finns dock en enighet bland samtliga partier i riksdagen om att hedersrelaterat våld existerar och bör motarbetas – även om synen på hur det bör gå till skiftar.

> ”En hypotes är att personer, med både svensk och utländsk bakgrund, som skulle kunna motverka bortföranden förenas i en idé om att rättssystemet bör vara segregerat.”

Inom akademin, och i viss mån i civilsamhället, är mitt intryck däremot att tongångarna fortfarande är annorlunda. Den akademiker som tar upp frågor om hedersrelaterat våld löper risk att hängas ut som islamofob och rasist. Den som använder begreppet ”kvinnlig könsstympning” anses tillämpa ett rasifierat och etnocentriskt språkbruk.

Samtidigt har en relativt ny ängslig myndighetskultur spridit sig i sjukvården och skolorna. Som Mats Alvesson, Stella Cizinsky och andra forskare påpekat har en tilltagande normstyrning lett till en rädsla för att göra fel som kan ta över incitamenten för att göra rätt. I sjukvård och skola, där varningssignaler tidigt kan dyka upp, finns tyvärr alltför många exempel på att den som försökt agera har straffats. Särskilt i skolan tycks risken för att bli anmäld till Barn- och elevombudsmannen för förmenta kränkningar ha ökat.

Men finns det inget mer som kan påverka benägenheten att agera? En sista hypotes är att alltför många personer, med både svensk och utländsk bakgrund, som skulle kunna motverka bortföranden förenas i en idé om att rättssystemet bör vara segregerat. Varje kulturell grupp bör sköta sitt. Det är i så fall ingen ny tanke.

Blickar man bakåt gällde fram till 1914 särregler för samer som ville gifta sig. Samiska kvinnor kunde ingå i äktenskap när de var yngre än andra kvinnor i landet. Från och med 1915 skulle alla kvinnor vara minst 18 år för att få gifta sig, men det gick länge att söka dispens vid graviditet. Även kulturella värderingar kunde vägas in som skäl när länsstyrelsen bedömde ansökningar. Dispensrätten upphörde helt 2014 – det tog alltså hundra år att bli av med den.

Men handlingar som legitimerar parallella rättssystem har inte blivit färre för den sakens skull. Exempelvis har under många år romska rättegångar kunnat genomföras i svenska kommuners lokaler, och till och med under kommunanställdas ledning. Aktörer i klanbaserade kriminella nätverk har av polisen tilldelats uppgiften att medla och därmed i praktiken sköta rättskipningen i konflikter mellan olika ”grupperingar”.

Visst kan uppgörelser där man tillåter parallella rättssystem göra vissa konflikter mindre synliga, men de löses inte på det sätt som krävs i en demokrati. Det bryter mot rättsstatens mest grundläggande principer.

Och om rättsstatens legitimitet undermineras av ”kulturella skäl” kan det drabba de insatser som görs för att hindra att individer berövas sin frihet i en ”hedersrelaterad kontext”. De som då drabbas hårdast är ofta barn. ■

FOTO: TT

”Vanliga” försvinnanden engagerar mer.

Sten Widmalm *är professor i statskunskap vid Uppsala universitet.*

GEOLOGI

Hotet från underjorden

Vesuvius tornar upp sig över Neapel, men det verkliga hotet kommer från en gömd supervulkan under jorden – och den blir alltmer aktiv.

Av Jennifer Wegerup

Den 31 juli började som en fredagskväll som alla andra i Neapel. Turister på uteserveringarna, färjor på väg in i hamnen med badgäster från öarna och italienare som börjat förbereda middagen i sina hem. Då kom jordskalvet, klockan 19.46. Det var det kraftigaste på 40 år i området – 4,7 på Richterskalan – följt av 60 mindre efterskalv. Videoklipp i sociala medier och nyhetssändningar visar hur bitar av byggnader rasar och en stor stenbumling krossar en bil. Inuti folks bostäder vräks föremål ner och slås i bitar. Efter skalvet fördes 26 personer till sjukhus och 300 familjer tvingades lämna sina hem. Rädslan efter skalvet var så stor att många sov utomhus i sina bilar under natten som följde.

Alla i Neapel och framför allt i de små samhällena nordväst om staden lever med vissheten om att det rör på sig, djupt nere i jorden under dem. Förra sommaren inträffade en nästan lika stor jordbävning som den senaste, en annan den 21 maj i år mätte 4,4 på Richterskalan. Blickarna riktas så lätt mot Vesuvius, den berömda slumrande vulkanen. Men det verkliga hotet mot Neapel – och hela Europa – kommer inte därifrån. Faran lurar norr om staden, längs kusten, dold under marken i Campi Flegrei. En aktiv supervulkan.

En supervulkan är inte som ett vanligt högt berg med en krater på toppen. Den karakteriseras tvärtom av att den kollapsat efter ett enormt utbrott som tömt magmakammaren. Då bildas en kaldera, ett slags jättelik kraterliknande sänka. Den kan sträcka sig milsvis och se ut som en vanlig dalgång på håll, som supervulkanen Yellowstone i USA.

Campi Flegrei är en sådan kaldera, som delvis ligger under havet. Namnet betyder ”de brinnande fälten” och myntades av antikens greker, som under sina båtfärder längs kusten såg rök och ånga stiga upp från marken. Kalderan är 13 kilometer i genomskärning och rymmer åtminstone 24 gamla vulkaner. En av dem är Solfatara, en grund vulkankrater där ångor och svavelväterök stiger upp ur marken ur så kallade fumaroler. Där finns också många kokande lerpölar. Fram till 2017 var kratern lättillgänglig för besökare och lockade mängder med turister. Sedan slutade en utflykt i tragedi.

FOTO: GETTY IMAGES

Vardagen i Neapel avbryts av allt starkare jordbävningar.

”Näst efter en asteroidträff är en supervulkans utbrott det som har störst potential att ödelägga stora delar av vår planet.”

Tisdagen den 12 september 2017 besökte familjen Carrer från Venedig de flegreiska fälten. Den elvaårige sonen Lorenzo klättrade över ett staket och kom in på avspärrat område. Då öppnade sig marken under honom och han försvann. Föräldrarna rusade dit för att rädda honom men uppslukades av jorden de också. När räddningsarbetarna väl fick upp dem var de alla döda, kvävda av de giftiga gaserna. Bara familjens sjuårige son, som hade sett alltihop, överlevde.

Den huvudansvarige för säkerheten vid Solfatara dömdes till fem års fängelse för bristande skyltning och inhägnader. Området är i dag inte alls lika tillgängligt. Men den verkliga faran med Campi Flegrei kan inga säkerhetsåtgärder i världen rå på. Ett stort utbrott skulle radera Neapel och få förödande konsekvenser för hela Europa – och världen.

Vi har alla hört om asteroiden som gjorde slut på dinosaurernas välde på jorden. Näst efter en asteroidträff är en supervulkans utbrott det som har störst potential att ödelägga stora delar av vår planet. På jorden finns flera aktiva supervulkaner av Campi Flegreis typ.

Vulkanutbrott mäts enligt en VEI-skala. Det betyder *volcanic explosivity index*. Skalan är logaritmisk och varje steg uppåt på den innebär att kraften i utbrottet är tio gånger så stor som i steget under. Vid VEI 0 till 1 sker små utbrott, ofta. Vid VEI 2 till 3 är utbrotten måttliga till stora och kan orsaka stör-

ningar i flygtrafiken samt askregn som skadar grödor, bilar och byggnader. Vulkanen Etna på Sicilien pendlar mellan VEI 1 och 2, någon enstaka gång 3. VEI 4 till 5 är något helt annat. Det är väldigt stora utbrott, som kan inverka på klimatet globalt, dock en relativt kort period. När Mount Pelée på den karibiska ön Martinique fick sitt utbrott 1902 var det en VEI 4 och uppemot 30 000 människor dog.

VEI 6 till 7 är enorma men sällsynta utbrott som kan orsaka stora temperaturfall i flera år. Det senaste var indonesiska Mount Tambora år 1815. Hundra miljarder ton aska och sten slungades upp i stratosfären och uppemot 100 000 människor dog. År 1816 kallades ”året utan sommar” då svält och missväxt följde.

En supervulkans utbrott är ytterligare tio gånger så kraftigt. Dödstalen och förödelsen kan bli oerhörda, liksom de långvariga konsekvenserna för livet på hela jordklotet. Campi Flegrei har haft två enorma utbrott. Det första för ungefär 39 000 år sedan, då supervulkanen kastade ur sig 200 kubikkilometer magma i ett av de största vulkanutbrotten någonsin på vår jord. Det andra gigantiska utbrottet kom för 15 000 år sedan. Det senaste skedde år 1538 och var en andeviskning jämfört med de föregående, men tillräckligt för att bilda den 132 meter höga vulkanen Monte Nuovo, Europas yngsta berg. Och nu skälver alltså marken på nytt, under de brinnande fälten.

På Via Antiniana i Pozzuoli kokar asfalten och det ryker från sprickor i marken. Problemen har ökat de senaste åren, precis som frekvensen på jordskalven. Det beror på bradyseism, alltså när marken i vulkaniska områden höjer och sänker sig beroende på hur magma och gaser rör sig långt nere i jordens inre. Campi Flegrei är sedan 2005 inne i en period av intensiv positiv bradyseism, alltså när marken höjer sig, vilket betyder att gaserna och magman där nere stiger uppåt. Hur länge perioden kommer att vara och om den till slut kommer att leda till ett nytt utbrott kan ingen svara säkert på.

Vesuviusobservatoriet är världens äldsta vulkanologiska institut, grundat 1841, och numera en del av Italiens nationella geofysiska och vulkanologiska institut (INGV). Härifrån övervakas också aktiviteten i Campi Flegrei, varje sekund. Inga konkreta tecken finns på ett nära förestående utbrott. Många av experterna på INGV varnar dock för att spänningarna i jordskorpan i området ökar i takt med de alltmer frekventa och kraftiga skalven. Samma varning kommer även från forskare på University College of London, som i sina studier kommit fram till att jordskorpan i Campi Flegrei var tre gånger så kraftig på 1980-talet. Enligt vissa experter kan den inom några år, runt 2030, nå en brytpunkt. Det kan leda till ett utbrott eller bara till minskade spänningar, när trycket lättar. Ingen vet säkert.

FOTO: GETTY IMAGES

Vulkanen Etna sprutar lava 800 meter upp i luften den 9 juli 2021, men det är de dolda underjordiska supervulkanerna vi verkligen borde oroa oss för.

I färjehamnen i Pozzuoli, mitt i vulkanområdet, är det varje dag fullt med turister från hela världen, som ska ta någon av färjorna mot paradisöarna Capri, Ischia och Procida. I fjol hade Neapel med omnejd 20 miljoner övernattande turister. Siffran ökar varje år. Allt fler vill se den säregna staden och även ta sig till närliggande juveler som Pompeji och Amalfikusten. Därför blev protesterna våldsamma bland hotellägare och krögare när Italiens civilminister Nello Musomeci ville höja beredskapsnivån i området från gul till orange, den näst högsta nivån. Det skulle skrämma bort turisterna, menade de lokala näringsidkarna.

Samtidigt protesterar invånarna och kräver fler åtgärder. De är trötta på att väckas av skalven och att leva i rädsla – liksom på att se sina hem få stora sprickor i väggarna, takpannor ramla ner och gamla byggnader rasa. Italiens regering tillsatte 2023 en kriskommission och har tillsammans med Europeiska investeringsbanken (EIB) avsatt 2 miljarder euro till området. En evakueringsplan har tagits fram, men risken för kaos vid ett utbrott är överhängande. I det område som är direkt i riskzonen bor 360 000 personer och i Neapel med omnejd nästan tre miljoner. Trafiken är redan till vardags kaotisk. Lägg därtill att maffian Camorran har ett finger med i spelet i alla upphandlingar, politiska val och byggnadsprojekt. Att på kort tid här försöka evakuera miljoner människor vore en logistisk mardröm. Får supervulkanen ett utbrott på historiskt hög nivå är dessutom alla planer onödiga.

Jag går in på INGV:s hemsida och kollar de senaste uppdateringarna. Bara på de tre timmar som jag finslipat den här texten har det varit två nya skalv i Campi Flegrei. ■

__Jennifer Wegerup__ är korrespondent i Italien.

AI

Elektriker är smartare än jurister

Praktisk kompetens kommer snart att vara mer användbar än en akademisk utbildning. Det gäller både den enskilde och hela samhället.

Av Blanche Sande

Var fjärde akademiker har mer pengar i plånboken som student än fyra månader efter examen. Den nedslående siffran publicerades av fackföreningen Saco tidigare i år. För att ha mer kvar efter skatt än man fick från CSN behöver man en månadslön på 15 830 kronor. 25 procent av de nyutexaminerade får alltså inte ens det.

Att en högre utbildning inte garanterar ekonomisk framgång är känt sedan länge. År 2024 jämförde Saco de genomsnittliga livslönerna för högskoleutbildade och människor som började arbeta direkt efter gymnasiet. Av 35 högskoleutbildningar ledde elva till en lägre inkomst än om man hade hoppat över universitetet. Ytterligare två gav ett nollresultat. Att den genomsnittliga avkastningen för en akademisk utbildning trots det landade på 9 procent beror i hög grad på de (hittills) höga lönerna för personer som läst ekonomi, juridik, systemvetenskap, läkarlinjen eller en civilingenjörsutbildning.

Det ekonomiska värdet av en akademisk utbildning har sjunkit över tid, först långsamt och sedan mer drastiskt. Den långsamma utvecklingen var en naturlig konsekvens av den högre utbildningens utbyggnad. Antalet studenter vid universitet och högskolor har mer än fördubblats sedan 1990-talets början. Det har legat i linje med uttalade politiska ambitioner – exempelvis var ett mål i Göran Perssons regeringsförklaring 2005 att hälften av varje årskull skulle läsa vidare efter gymnasiet. Baksidan är att om genomströmningen vid universiteten ska öka måste nivån på utbildningarna sjunka. De mest akademiskt sinnade 50 procenten av befolkningen kan helt enkelt inte ligga på samma nivå som de mest akademiskt sinnade 5 procenten.

FOTO: JOHNÉR

Elektrikeryrket löper lägre risk än många kostymyrken att ersättas av AI.

”Av 35 högskoleutbildningar ledde elva till en lägre inkomst än om man hade hoppat över universitetet.”

Mycket riktigt: I en Novusundersökning bland lärare på universitet och högskolor 2020 uppgav nästan hälften att deras studenter skriver för dåligt. Mer nyligen har lärare vid Lunds universitet vittnat om att deras studenter har svårt att läsa böcker, och en psykologiprofessor vid Uppsala universitet har rapporterat att det händer att hon måste komplettera skriftliga examinationer med muntliga frågor för att svaren inte är begripliga.

Samtidigt som nivån på utbildningarna har sjunkit har det blivit alltmer uppenbart att efterfrågan på akademiker inte lever upp till de politiska ambitionerna. SCB varnade redan 2017 för ett ”kraftigt överskott” på journalister, humanister, konstvetare och personalvetare, och ett visst överskott även på samhällsvetare och jurister, de kommande åren.

En bidragande orsak är att människor främst väljer utbildning baserat på vad de tycker är kul, varpå utbildningarnas storlek anpassas efter antalet sökande. Det finns de som menar att universitet och högskolor i högre grad borde anpassa utbildningarnas storlek efter arbetsmarknaden. I Danmark begränsas antalet utbildningsplatser inom områden med

hög arbetslöshet, och i juli tillsatte regeringen en utredning som ska undersöka hur lärosätenas utbildningsutbud kan bli mer relevant för ”arbetsmarknadens och samhällets behov av framtida kompetens”.

Det finns argument mot att göra utbildningarnas storlek beroende av arbetsmarknadens nycker. För makthavare är det lätt att betrakta universitetsväsendet som ett drivhus för de tjänstemän staten och storföretagen anser sig behöva. Men man kan också se universitetens främsta syfte som att främja kunskap och bildning. Ur det perspektivet är humanioraämnen minst lika värdefulla som systemvetenskap eller juridik.

Och inte ens ämnen med hög status och (än så länge) goda chanser till en lukrativ karriär är fria från orosmoln. Den brittiske journalisten David Goodhart poängterar i *Head, Hand, Heart* (2021) att vad det i första hand råder brist på i västvärlden är sjuksköterskor och personer med gymnasieutbildning inom vård, teknik och tillverkning. Vad vi behöver de kommande decennierna är människor med praktisk och vad man kan kalla emotionell kompetens, det vill säga den förmåga att hantera människor som krävs för omhändertagande yrken. Sådana har dock i årtionden undervärderats både på arbetsmarknaden och i termer av vilken status de tillskrivs. Om det är skrivbordsyrken som ger respekt och pengar är det inte konstigt att unga söker sig dit i stället. Detta har lett till den inflation i högre utbildning som gör att man numera förväntas ha en akademisk examen för en lång rad jobb som inte kräver akademisk kompetens. Vill man ha ett helt vanligt tjänstemannajobb är det i dag säkrast att ha skrivit en kandidatuppsats.

Den långsamma negativa utvecklingen när det gäller akademikers situation på arbetsmarknaden har de senaste åren accelererats av AI. De olyckligt lottade som inte tjänar mer än en CSN-inkomst fyra månader efter examen var exempelvis 18,5 procent för bara tre år sedan, men har hunnit öka till 25 procent på den tid det tar att skaffa en kandidatexamen. Orsaken är inte i första hand att AI har gjort det lättare än någonsin att fuska sig igenom utbildningen, särskilt inom samhälls- och humanioraämnen där hemtentor är vanliga. Det stora problemet är att många arbetsgivare har fått den ljusa idén att ersätta typiska förstajobb för akademiker med algoritmer från Silicon Valley. Analysföretaget Oxford Economics noterade förra året att arbetslösheten bland nyutexaminerade amerikaner ökade som allra mest inom just de fält där AI gjort som störst insteg, som teknik och finans.

> ”En allt större grupp högutbildade personer tävlar nu om allt färre jobb, samtidigt som deras utbildningar långt ifrån alltid håller måttet.”

Algoritmer är naturligtvis billigare än att anställa människor. Problemet är att någon, det vill säga en mer senior anställd, behöver använda och övervaka AI:n. Och för att bli senior måste man först ha varit junior. Slutar man anställa juniora personer skjuter man alltså sig själv i foten. Detta lär företagsledare och chefbyråkrater upptäcka efter några år och utan tvekan bli väldigt överraskade över, men än så länge är det i första hand de nyutexaminerade akademikerna som drabbas.

I andra och tredje hand kan det komma att drabba långt fler än dem själva och deras arbetsgivare. Arbetslösa akademiker kanske inte låter som ett samhällshot, men de kan fungera som en allvarlig destabiliserande kraft. I *End Times* (2023) visade historieforskaren Peter Turchin att en av de starkaste faktorerna bakom samhällelig instabilitet – den sort som kan ligga till grund för revolutioner eller andra tvära maktskiften i radikala riktningar – är en så kallad överproduktion av eliter. Den som har skaffat sig en högre utbildning (eller, i andra sammanhang, fötts in i en hög samhällsklass) tenderar att anse sig berättigad till en viss status och materiell standard. När verkligheten inte lever upp till förväntningarna blir en sådan person lätt desillusionerad.

FOTO: GETTY IMAGES

För många studenter urholkar universitetens kvalitet.

Om inte traditionella vägar till en elitposition ligger öppna eftersom konkurrensen är för hög, är risken påtaglig att en del av de aspirerande medlemmarna av eliten tar ut sitt missnöje på systemet. Som Turchin påpekar: Revolutioner och uppror leds sällan av arbetare, utan av läkare (Che Guevara), lärare (Mao), jurister (Lenin, Robespierre) eller aspirerande byråkrater (det kinesiska Taipinguppprorets Hong Xiuquan). Och universitetsstudenter är ofta betydligt mer radikala än jämnåriga som har jobb.

Med andra ord: En allt större grupp högutbildade personer tävlar nu om allt färre jobb, samtidigt som deras utbildning långt ifrån alltid håller en hög standard. Det är inte givet att AI kommer att ta över alla teoretiska yrken, men generellt ser arbetsmarknaden för de yrken dagens universitetsstudenter siktar på mörk ut. Förmodligen skulle många av dem göra både sig själva och samhället en tjänst om de hoppade av och blev elektriker i stället. Både privatpersoner och arbetsgivare verkar vara bekväma med att låta otransparenta algoritmer skriva deras juridiska papper, policydokument, jobbannonser och cv:n, göra research och bakgrundskontroller. Men de flesta av oss föredrar nog fortfarande att få elen i vårt hus dragen av en människa med praktisk utbildning och någon form av moraliskt ansvar. ■

***Blanche Sande** är redaktör i Axess.*

LIVET & POLITIKEN

En slående dubbelmoral

SUSANNA BIRGERSSON
är fri skribent.

I sju år har den pågått, rättsprocessen mot Päivi Räsänen, finländsk läkare och politiker – tidigare både inrikesminister och partiledare för det kristdemokratiska partiet. De lägre instanserna frikände henne, men i våras dömdes hon av Högsta domstolen. Brottet? Att ha smädat homosexuella som grupp.

Det var ett Twitterinlägg 2019 som ledde till polisanmälan. I det kritiserade Räsänen att företrädare för den finska statskyrkan skulle delta i Pride. Hon anförde bibelcitat som tydligt fördömer homosexuella handlingar som skäl. Anmälan ledde till åtal och till åtalet fogades en skrift från tidigt 2000-tal som Räsänen och en konservativ kyrkoorganisation hade återpublicerat på nätet. I den hade Räsänen skrivit att homosexualitet är en störning i den psykosexuella utvecklingen och en sexuell avvikelse.

Högsta domstolen ansåg inte att Twitterinlägget var olagligt, men dömde henne och Lutherstiftelsen till böter för hets mot folkgrupp på grund av formuleringen i den återpublicerade skriften. De beordrades också att avpublicera skriften.

Domen gav ringar på vattnet: I somras nekades Räsänen tillstånd att mellanlanda på Heathrow. Tidigare har den nederländska högernationalistiska Eva Vlaardingerbroek förvägrats inresa på grund av sin fräna kritik av Keir Starmer, liksom Kanye West för sin flagranta antisemitism.

Att uttrycka en gammaldags syn på homosexualitet är numera tydligen också en åsikt som gör att man inte får sätta sin fot i Storbritannien.

Samtidigt kommer man att tänka på det där med att sila mygg och svälja kameler. Eller grandet och bjälken.

För det går alldeles utmärkt att vecka efter vecka skrika vedervärdigheter om Israel och om judar – utan att de brittiska myndigheterna reagerar nämnvärt.

Just Storbritannien har haft väldiga och otaliga demonstrationer sedan den 7 oktober 2023. På dessa ylas det om staten Israels utplåning – en utplåning som skulle förutsätta ett verkligt folkmord.

I juli hölls den senaste stora hatmanifestationen, då demonstranterna marscherade från Russell Square till Parliament Square och skanderade antisionistiska slagord till taktfasta trumslag.

Judarna i Storbritannien lever under konstant press. Människor har mördats och misshandlats. Judiska skolor och synagogor har stuckits i brand. Hatbrotten ligger på historiska nivåer. Under förra året flyttade 750 brittiska judar till Israel, en rekordhög siffra, medan en femtedel av landets alla judar överväger att lämna landet. Detta hat och denna hets är ett reellt hot mot människors liv och säkerhet. Päivi Räsänens åsikter kan förvisso uppfattas provocerande och kränkande – men de utgör inte något hot mot någon.

Men här är kärnan i identitetspolitiken: erkännandet. Alla måste erkänna och godkänna det som jag anser vara min identitet. Mitt liv är inte hotat, men min *identitet* är hotad om någon har invändningar.

Därifrån stammar kraven på att alla ska omfatta det progressiva 2000-talets syn på hbtq-rättigheter, under senare år illustrerat av transaktivismens krav på erkännande. Identitetspolitiken står därför i motsatsförhållande till yttrande- och åsiktsfrihet. De kan inte samexistera.

I Sverige pågår just nu den slutgiltiga kampen om folkkyrkans äktenskapssyn.

Efter att kyrkan anammade den könsneutrala äktenskapslagstiftningen år 2009 har det funnits ett visst utrymme för präster med en traditionell inställning. De kan inte bli kyrkoherdar, och de är ofta illa sedda – men de har fått finnas.

Nu har dock Socialdemokraterna, med stöd av flera andra partier, än en gång lagt en motion om att samtliga präster måste säga sig villiga att viga homosexuella par.

Det spelar ingen roll att det redan finns gott om präster som gärna viger det fåtal homopar som faktiskt vill vigas i kyrkan. Det får, i identitetspolitikens namn, inte finnas en enda prästkrage i Svenska kyrkan som delar den traditionella äktenskapssyn som ändå är mainstream i den världsvida kyrkan.

Kan inte alla se hur auktoritärt det är? ■

”Mitt liv är inte hotat, men min *identitet* är hotad om någon har invändningar.”

AFRIKA

Religionskriget går långt tillbaka

Konflikten mellan muslimer och kristna präglar stora delar av den afrikanska kontinenten, men forskare vill hellre förklara våldet med ekonomiska orättvisor.

Av Bengt G Nilsson

En fredag i september år 2001 tog en kristen kvinna en promenad i staden Jos i Nigeria. Samtidigt pågick en gudstjänst vid stadens moské. En grupp muslimer förrättade bön med pannan mot marken utanför helgedomen.

Ovetande om faran vandrade den kristna kvinnan genom den bedjande församlingen, och då ljöd ett stridsrop. Hennes närvaro betraktades som ett medvetet störande av bönestunden och våldet flammade upp. Inom några timmar rådde krigstillstånd i Jos. Omkring ettusen människor dödades. Under de följande åren fortsatte våldet med bombdåd och anlagda bränder där mängder av både kristna och muslimer dog.

Få nyhetskonsumenter i västvärlden nåddes av informationen om den utlösande händelsen i Jos 2001, beroende på att den inträffade den 7 september, fyra dagar före al-Qaidas terrorattack i New York. När det i dag rapporteras om hur militanta islamister i Nigeria terroriserar och dödar kristna framställs det ofta utan förklaringar, det är ondska utan sammanhang. I själva verket rör det sig om en konflikt som sträcker sig långt tillbaka i historien.

FOTO: GETTY IMAGES

I Sahel, gränsen mellan Saharaöknen och Afrikas tropiska områden, går också gränsen mellan de muslimska respektive kristna kultursfärerna.

Staden Jos ligger mitt på den nordliga tionde breddgraden, som skär genom ett antal afrikanska länder. Det är en latitud av monumental politisk och religiös betydelse. I Nigeria råder stundtals krigstillstånd mellan muslimska och kristna grupper på ömse sidor om den tionde breddgraden. Den militanta muslimska gruppen Boko Haram i den norra delen av landet har blivit ökänd för att kidnappa skolbarn och våldföra sig på kristna civila. Även i Tchad, där den tionde breddgraden skär genom landets södra del, är konflikterna mellan kristna i söder och muslimer i norr tydliga. Likaså i Burkina Faso, Sudan, Ghana och Guinea.

Konfliktens religiösa dimension är något som de flesta nutida, ofta sekulärt präglade samhällsforskare väljer att ignorera eller undervärdera. Kanske beror det på att religion generellt anses vara av underordnad betydelse för motsättningar mellan folkgrupper. Statsvetare och freds- och konfliktforskare vill hellre hitta förklaringar som handlar om jordägarförhållanden, produktionsmetoder eller ekonomiska orättvisor. Att orsaken till dödligt våld kan vara övertygelsen om att din gud inte är min gud anses ofta vara en alldeles för banal förklaring. Men när det gäller maktkampen utmed tionde breddgraden i Afrika borde just den förklaringen lyftas fram oftare.

År 1990 myntades begreppet ”10/40 Window” av en kristen missionär vid namn Luis Bush. Tesen lyder att mellan den tionde och fyrtionde breddgraden norr om ekvatorn, i ett bälte runt jorden, finns de länder vars invånare är i allra störst behov av kristen frälsning. Det är länder där andra religioner, främst islam, dominerar. Termen syftar på det engelska uttrycket *window of opportunity*, alltså en tillfällig möjlighet, ett fönster som står öppet nu men kan komma att stängas om de kristna inte skyndar på med sin frälsning. Bland många väckelsekristna är det här en stor och angelägen uppgift. I Afrika är det en fråga som upptar miljoner kristna – och även muslimer som känner sig hotade av 10/40 Window-doktrinen.

Redan decenniet efter profeten Muhammeds död på 600-talet landsteg de första muslimska arméerna i Afrika. De

Forts. →

hade siktet inställt på att erövra och islamisera Nordafrika.

Islam expanderade snabbt i Afrika norr om tionde breddgraden. Det berodde bland annat på att muslimerna kom att utgöra handelsmannaskråret, en kapitalstark borgarklass. Enda möjligheten för en svart afrikan att ansluta sig till det var att anamma islam. Islam blev synonym med välfärd, en framgångsteologi. På köpet blev man immun mot muslimsk slavhandel, eftersom en muslim inte fick förslava en annan muslim.

Det var naturen själv som satte stopp för expansionen söderut. Ordet Sahel kommer från arabiskans *s□□il*, som betyder ”strand”. Sahel är alltså Saharaöknens ”strand” i söder, där sanddynerna övergår i mark täckt av vegetation. Där öknen slutar och grässlätterna börjar bor tsetseflugorna som sprider den fruktade sömnsjukan. Även boskap och särskilt hästar blir svårt sjuka av tsetseflugans bett. För de beridna muslimska erövrarna blev det omöjligt att fortsätta söderut.

Resten av kontinenten söder om den tionde breddgraden blev i stället en tummelplats för kristna missionärer. Totalt bor nu mellan 650 och 700 miljoner kristna i Afrika. Det är nästan en fjärdedel av världens alla kristna. Afrika har samtidigt den största befolkningsökningen av alla kontinenter, vilket innebär att kristendomen dessutom växer snabbt. Europa är däremot den enda världsdelen där antalet kristna som del av befolkningen minskar.

Det är de extatiskt utlevande varianterna av islam och kristendom som vinner flest proselyter i Afrika. I Sudan dominerar den muslimska sufisekten, vars dansande dervischer går in i trans och möter sin gud. Bland kristna är pingstkyrkan med sitt tungomålstalande särskilt framgångsrik. Det sker nu en förändring i demografi och påverkan bland världens kristna och muslimer som visar sig i att den typiska protestanten i dag är en afrikansk kvinna, inte en vit amerikansk man.

I många av de svaga staterna längs den tionde breddgraden finner människor sin identitet i religionen. Nationalismen är svagt utvecklad och regeringar är främmande strukturer som erbjuder sitt folk nästan ingenting när det gäller service eller politiska rättigheter.

FOTO: GETTY IMAGES

Kamerunier på flykt undan den islamistiska terrororganisationen Boko Haram.

”Det sker nu en förändring i demografi som visar sig i att den typiska protestanten i dag är en afrikansk kvinna, inte en vit amerikansk man.”

Det ökande antalet människor och en alltmer sårbar miljö i Sahelområdet får motsättningarna att växa. Det handlar om mark, mat, olja och vatten – men också traditioner och hårdnande världsuppfattningar. Den huvudsakligen muslimska etniska gruppen fulani, omkring 30 miljoner till antalet, bebor flera länder i Västafrika och betraktas ofta som en nation i sig. Omkring tio miljoner fulani livnär sig på boskapsskötsel. De vandrar med sina djur över stora områden och är återkommande inblandade i konflikter med kristna jordbrukare, vilket under senare decennier har skördat tiotusentals dödsoffer. Det är det gamla dramat om Kain och Abel som gestaltas på den vidsträckta västafrikanska savannen.

Den mest kända av de muslimska våldsverkarna är emellertid islamistgruppen Boko Haram i nordöstra Nigeria. Dess anhängare vill upprätta ett muslimskt kalifat och betraktar alla kristna som fiender och inkräktare. Det är främst Boko Haram som skapar rubriker i västvärlden. Gruppen bildades 2002 med målet att radikalisera vad som uppfattades som en urvattnad form av islam i Nigeria. Den fick snabbt många anhängare och riktade in sig på att attackera regeringsanknutna mål i de norra landsdelarna, som polisstationer och därefter även skolor och ungdomsinstitutioner. Orden ”Boko Haram” betyder ”västerländsk utbildning är förbjuden”, vilket kan ses som en programförklaring för hela verksamheten.

Det afrikanska land där religionsstriderna har fått störst politisk effekt är Sudan. Där rasade ett inbördeskrig med starka religiösa förtecken i drygt två decennier och resulterade slutligen i att landet 2011 delades utmed den tionde breddgraden. Den nya staten Sydsudan bildades, bebodd huvudsakligen av kristna och animister, medan Sudan norr därom förblev primärt muslimskt.

När man söker ursprunget till de väpnade motsättningarna mellan kristna och muslimer utmed den tionde breddgraden kan man notera att konfliktnivån höjdes påtagligt i och med den så kallade arabiska våren, som inleddes 2010. Muammar Gaddafi, mångårig ledare för Libyen, hade under lång tid erbjudit en fristad åt ett stort antal islamistiska grupper. När Gaddafi störtades flydde många muslimska terrorister, tog med sig sina vapen och etablerade nya baser på andra håll i Västafrika, först och främst Mali, där de utvecklades i kraftigt regeringsfientlig riktning.

Några år senare svor Boko Haram i Nigeria trohetsed mot Islamiska staten (IS), vilket innebar en ytterligare islamistisk radikalisering i hela regionen.

Den militanta kamp som har förts av västafrikanska regeringar, ofta med stöd från Frankrike, har på senare år försvagat islamisterna i Västafrika, men på intet sätt krossat dem. ■

***Bengt G Nilsson** är journalist och författare.*

SÄKERHET & FÖRSVAR

Sveriges säkerhetspolitik blir dyr

MIKAEL HOLMSTRÖM
är journalist och författare med inriktning på försvarsfrågor.
mhcoldwar@hotmail.com

”Skärpt läge” är den oroande rubriken på den lägesrapport som regeringens försvarsberedning lade fram i juni.

Eftersom alla åtta riksdagspartier har enats om formuleringarna i den har innehållet inte uppmärksammats i valrörelsen. Den har i stället präglats av inrikespolitik och plånboksfrågor, som om Sverige lever i *splendid isolation* från omvärlden.

Samtidigt raseras bit för bit den världsordning som har gynnat Sverige sedan andra världskriget. Internationella avtal och organisationer som bidragit till att ge oss fred, frihet och frihandel undermineras allt mer.

Drivande bakom försämringen är ledarna för tre av världens mäktigaste länder: Ryssland, Kina och USA. De har alla en sak gemensamt: en fix idé om att gå till historien som ledare som utvidgade sitt lands territorium.

Vladimir Putins angreppskrig mot Ukraina är inne på femte året – parat med dolda angrepp (kabelbrott, gps-störningar, IT-intrång, spionage och sabotage) mot grannländerna. Xi Jinping har som högsta mål att erövra Taiwan och Donald Trump vill införliva Kanada med USA och har hotat att erövra Grönland.

Sveriges relation till USA har alltid varit komplicerad. Vi bedrev under kalla kriget neutralitetspolitik, men hade en dold allians med USA. Trumps förste försvarsminister James Mattis lovade mig ännu 2017: ”If you are in trouble, we will be there.” Putins storangrepp på Ukraina 2022 fick Sverige att bekänna färg och ansöka om fullt medlemskap i Nato. Inträdet i mars 2024 präglades med statsminister Ulf Kristerssons ord av glädje och lättnad: ”Medlemskapet betyder att vi har kommit hem.”

Men då var Joe Biden president i USA. Det var ett annat Nato än dagens, där Trumps nuvarande försvarsminister Pete Hegseth anger tonen: ”Nato har varit en papperstiger och en enkelriktad gata. Det är slut på det nu.” Trump har drivit fram målet att Natoländerna ska satsa 5 procent av bnp på sina försvar, varav minst 3,5 procent till militären. Hegseth förbereder nya nedskärningar av USA:s konventionella styrkor i Europa – besked i höst. Tanken är att de allierade, däribland Sverige, ska ta över.

President Trump fullföljer därmed en omfördelning av bördorna i Nato som företrädarna aldrig lyckades med. Men samtidigt har hans agerande och uttalanden undergrävt trovärdigheten i Natos försvarsgarantier. Det ryska hotet avfärdas. Elbridge Colby, i dag Pentagons mäktige policychef, sade mig hösten 2022: ”Putin är farlig och ond, men han är inte Peter den store eller Josef Stalin.”

Natoländernas upprustning tar tid. Risken är att Putin testar alliansens sammanhållning genom ett mindre angrepp på ett grannland. Varningar om detta kom från flera underrättelsetjänster under sommaren. ”Ett par sekunder” – mer förvarning än så kan det svenska försvaret inte räkna med om Ryssland angriper ett svenskt mål, sade ÖB Michael Claesson i en intervju.

Sverige har Natos längsta Östersjökust och regelbundet en bataljon på 550 svenska soldater och officerare som framskjuten Natostyrka i Lettland för att försvara gränsen mot Ryssland. I juni åkte den svenska bataljonen hem för att ta ledigt, men först i augusti skulle en ny dansk bataljon anlända.

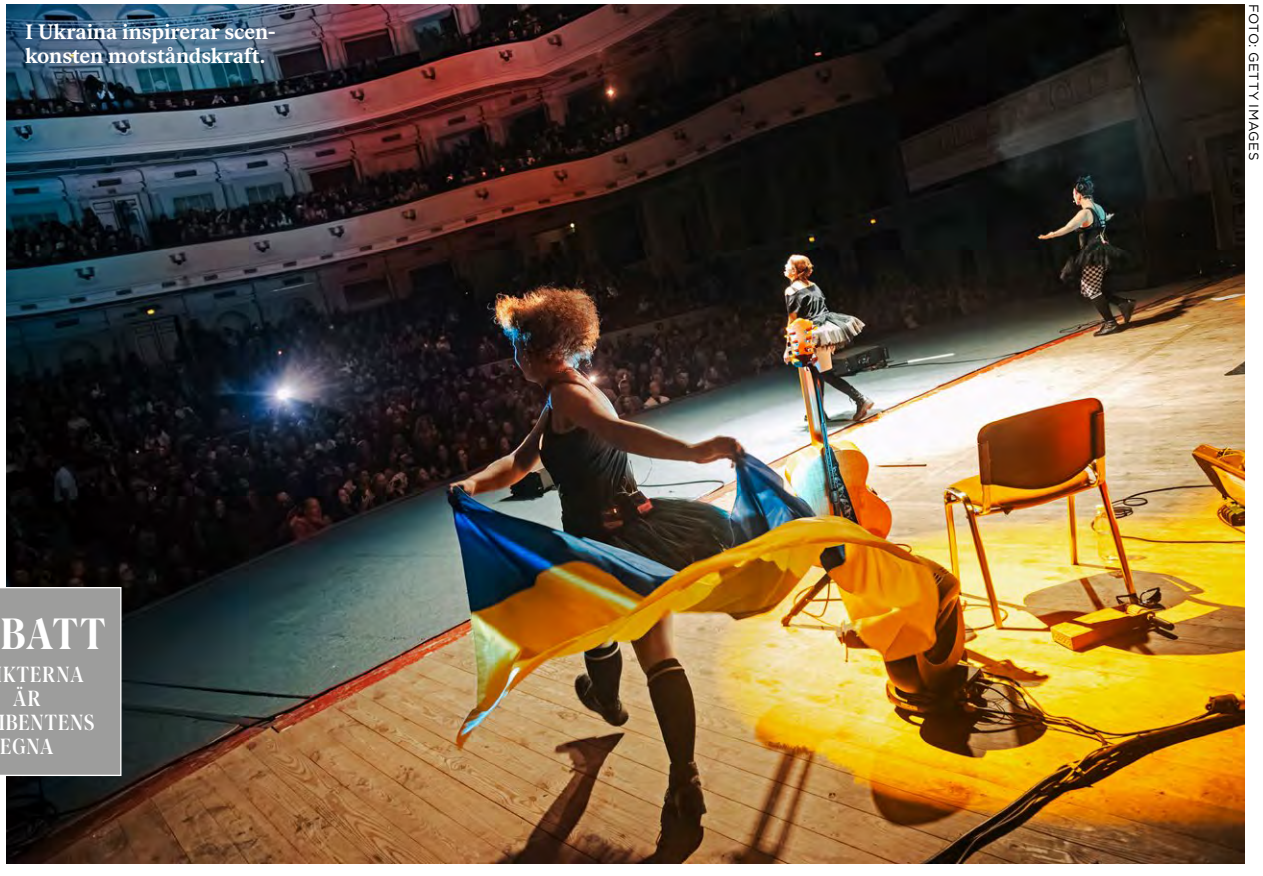
Hotet från Ryssland bedömdes så akut att Danmark i blixtfart i juli sände en halv bataljon till Lettland för att täppa till luckan. I januari står den svenska bataljonen åter på vakt i Lettland.

Sverige ska enligt riksdagens försvarsbeslut 2024 satsa 3,5 procent på militärt försvar. Men upprustningen tar tid, är svårare än väntat och inom Nato tillkommer krav på Sverige som man inte känt till. Ukrainakriget visar dessutom att ett fungerande försvar behöver drönare, luftvärn och ammunition i enorma mängder. Det behövs enligt försvarsberedningens rapport ”resursförstärkningar” – i klartext miljardtillskott. Rapporten nämner inga siffror, men sammantaget kan det krävas en ökning till 4,5 procent.

Med moderater kvar i regeringen tvingas de hantera att Natointrädet inte längre är någon dans på rosor.

Blir det skifte till Socialdemokraterna tvingas de välja mellan sina två vallöften att satsa både på försvar och på välfärd. ■

”Det behövs i klartext miljard-tillskott.”

I Ukraina inspirerar scenkonsten motståndskraft.

FOTO: GETTY IMAGES

DEBATT
ÅSIKTERNA ÄR SKRIBENTENS EGNA

Kulturens roll i försvaret

Kultursektorn skulle kunna stärka Sveriges beredskap – om det bara inte krockade med dess ideologiska prägel.

Av Gunilla Kindstrand

Kan konst och kultur stärka försvarsviljan i ett land? En självklar fråga med ett självklart svar – i de flesta länder. Men inte i Sverige.

Erfarenheterna från Ukraina har gjort tydligt hur scenkonsten, musiken och inte minst kulturarvet kan ge energi till uthållighet, återhämtning och gemenskap under krigshot och krig.

Redan våren 2025 påtalade den dåvarande danske utbildningsministern Mattias Tesfaye (S) att en militär beredskap måste ske parallellt med en inre, existentiell. Konst och kultur bygger ”andlig upprustning”, underströk han. Vem är jag? Hur ser min tillhörighet ut? Vad är det jag är beredd att försvara? ”Demokrati är inte bara våra institutioner – Högsta domstolen, folketinget, fria medier, hemliga val. Demokrati är också att vi är ett starkt ’vi’”, fortsatte Tesfaye. Och det är medvetenheten om ett ”vi” som skapar den inre försvarslinjen.

Detta skapade en intensiv och bred debatt om konst, kultur, samhälle, värderingar. Bara första året skrevs över tusen artiklar i ämnet i Danmark. I Sverige togs det nya danska kulturtillståndet upp bland annat i Axess (”Danskarna rustar upp inombords”, nr 3/2026) och i några (ironiska) artiklar i SvD, men någon egentlig kulturdebatt uppstod inte. Det är lätt att förstå varför. I Sverige kan redan kopplingen kultur–gemenskap framstå som förrädisk. Den svenska offentligfinansierade kultursektorns organisationer har i åratal byggt in sig i de motsatta argumenten. Fokus har legat på det som skiljer oss åt snarare än på det som för-

enar. Särintresse har trumfat gemenskap. Vadå ”vi”?

Men erfarenheterna från Ukraina nådde till slut också Sverige. I våras bjöd tre ministrar, justitie-, försvars- och kulturministern, in en stor mängd kulturföreträdare till en första diskussionsrunda. Frågorna handlade om hotet utifrån och hotet inifrån: Vilken roll har kulturen i tider av kris och krig? Vilken roll har kulturen för inre säkerhet och för att förebygga brottslighet och radikalisering?

Utmanande, då den som svarar måste gå med på att en offentligt finansierad kultur har en nationell dimension.

Nationen och medborgarskapet hamnade i skugga när idéer om universella mänskliga rättigheter tog plats i politik och debatt under det tidiga 2000-talet. Konst- och kulturinstitutioner var snabba att integrera rättighetsfrågorna i sin verksamhet, redan innan de fick juridisk tyngd. Det avspeglades tidigt i teaterhusens repertoarer och uttryck. Under en tid var det högsta konstnärliga mode att låta asylsökande, papperslösa och romska migranter ingå i ensembler. Medkänslan hade huvudrollen.

Samtidigt blev det alltmer sällsynt att koppla konst och kultur till idén om medborgarskap, nation och tillhörighet. De en gång helt självklara frågorna blev osynliga: Finns det en nationell dimension i våra kulturinstitutioners arbete? Bör en nationalscen som Dramaten ta ett särskilt ansvar för svenska språket? För den svenska dramatiken? Bör det som sker där och på Kungliga Operan och Moderna museet göras mer tillgängligt för hela Sverige? Bör våra konstnärliga högskolor intressera sig för de konstnärliga traditionerna i Sverige? Icke-frågor, allihop.

Att bjuda in ”kultursektorn” till samtal med politiken kan låta omöjligt. ”Sektorn” är en diffus term, men också här präglas Sverige av en säregenhet. Hos oss finns en uppsjö av professionella företrädare som gärna kommer när politiken kallar. När kulturpolitiken omorganiserades och bytte grundform 2011 ökade antalet organisationer och nätverk snabbt. I dag är företrädarfältet oöverskådligt och mängder av aktörer gör anspråk på att på sitt eget vis företräda konstnärliga utövare eller civilsamhälle eller publik när det ska förhandlas om pengar och inflytande. Det som förenar och skapar allianser är de ekonomiska kraven och gemensamma värderingarna, gärna i form av politiska avståndstaganden.

> ”Nationen och medborgarskapet hamnade i skuggan när idéer om universella mänskliga rättigheter tog plats i politik och debatt.”

Kulturens organiserade företrädare kan visa en skarp oförsonlighet mot den som går sin egen väg, politiskt eller estetiskt. Det existerar en olustig disciplineringstendens, provocerande för den som lever i tron att konst och kultur ska främja de många perspektiven och lyfta fram också de udda rösterna. Skattestödet till konst och kultur utgår ju bland annat från insikten om att det demokratiska samhället gagnas av att olika perspektiv gestaltas konstnärligt och öppnar upp för publikens tankar och tycken. Den konstnärliga friheten som en förutsättning för medborgarnas egen yttrandefrihet, alltså. Men om just det talas det sällan.

Regeringens beslut om att skapa en kulturkanon för Sverige ter sig i dag som en testballong som tydliggjorde sektorns självbilder. Redan när förslaget kom gick nio intresseorganisationer med bildkonstnärer, dramatiker, fotografer, tonsättare, tecknare, skådespelare, författare och journalister till storms mot regeringen. Ett ”totalitärt statsskick”, rasade de och krävde oblygt att resurserna i stället skulle gå till deras egna verksamheter. På samma spår fortsatte det ända fram till remissrundan flera år senare.

Där deltog bland annat fackförbundet Scen & Film, som på fullt allvar hävdade att en kulturkanon var ”en politisk styrning av kulturen som saknar motstycke i svensk kulturpolitisk historia”. Att lyfta fram verk och företeelser som påverkat Sveriges kultur och samhälle ansågs alltså värre än till exempel ingripandet mot Karl Gerhards revy under andra världskriget eller hanteringen av Lars Vilks rondellkonst.

Samma sorts genans som detta framkallar kunde man känna när branschorganisationen Svensk scenkonst kartlade svenskarnas attityder till kulturlivet. Rapporten ”Framtidens kulturkonsumtion 2025” redovisar braskande: Fyra av tio svenskar vill ge mer skattepengar till kultursektorn, men inte ens var fjärde vill ha en nationell kulturkanon. När tidningen Fokus granskade statistiken visade det sig dock att siffrorna sade tvärtom. De som ville ha en kanon var betydligt fler än de som ville öka kulturanslagen.

Det är mycket som talar för att tiden för intellektuell lättja inom kultursektorn är förbi. Frågorna som regeringen nu ställer är svåra och komplexa och går inte att möta med svepande gester. Situationen i Ukraina ger heller inget facit. Krig förändrar och skapar nya normaliteter. Den konsolidering av nationell identitet som ägt rum trycker inte bara ut det ryska inflytandet. Även andra minoriteter, till exempel den romska, pressas på olika sätt bort ur synfältet.

Det finns ukrainska scenkonstinstitutioner som i sin marknadsföring betonar att de prioriterar aktörer utbildade i Ukraina. Tradition och folkkultur är säkra koncept. Det är en verklighet långt ifrån den svenska kulturens prioritering av internationalism, etnisk mångfald och ständig förnyelse.

Verkligheten här och nu kräver ett djupare tankearbete kring politisk styrning, konstnärlig ofrihet och instrumentalism än det vi i Sverige är vana vid. En sak är säker: Konstens värde hotas inte av dess förmåga att vara instrumentell. Men konstens förmåga att vara instrumentell skapar aldrig dess värde. ■

Gunilla Kindstrand *är kulturjournalist och ledamot av Svenska filminstitutets styrelse.*

Fest till Kristinas ära i Palazzo Barberini i februari 1656, två månader efter att hon anlänt till Rom. Barberinifamiljen anordnade en så kallad karusell med musik, dans och skådespel för att fira den nyblivna katoliken.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

KRISTINA 400 ÅR

Vasaättens sista regent gav upp den svenska tronen för att bli kulturpersonlighet i Rom.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Drottningen till häst, målning av Sébastien Bourdon från 1650-talet.

KRISTINA VAR INGENS UNDERSÅTE

Hon må ha givit upp den politiska makten när hon lämnade Sveriges tron – men i Roms kulturliv var hon en maktfaktor livet ut.

Av **Carina Burman**

Det var ett efterlängtat barn, fött under alldeles särskilda stjärnor. Föräldrarna hade varit gifta i mer än fem år, och hade hovläkaren kunnat skicka dem på IVF hade han gjort det. Sådant fanns nu inte tillgängligt för drottning Maria Eleonora och kung Gustav II Adolf, också känd som Lejonet från Norden. Så visst var de glada. Astrologerna var övertygade om att det väntade barnet var en gosse. Överlevde han bara sitt första levnadsdygn skulle han bli något stort. ”Så stod stjärnorna när jag kom till världen.”

I december 1626 föddes den lilla prinsessan.

Hon skulle bli känd som drottning Kristina – intellektuell, självständig, religiös och antagligen rätt jobbig. Hon skulle lämna sin tron och sin tro och konvertera till katolicismen, som pappa kungen bekämpat. Sin nordliga huvudstad skulle hon överge för påvens Rom, städernas stad.

Som vuxen slipade Kristina länge på sina memoarer. Därifrån kommer citatet om stjärnornas ställning, och där beskriver hon sin födelse. I nästan varje framställning om hennes liv citeras hennes ord om att hon var luden och hade stark röst, varför man trodde hon var pojke.

Det är inte ovanligt att nyfödda barn är smålurviga. Det är inte heller helt lätt att avgöra en nyfödds kön. I det här fallet måste jordemödrarna fullkomligt ha tappat huvudet. En prins var så efterlängtad att man såg en sådan. När man väl insåg att det var ett flickebarn vågade ingen berätta det för kungen, utan hans syster lät honom upptäcka det själv. ”Jag hoppas att denna flicka kommer att bli mig lika mycket värd som en pojke”, sade den nyblivne fadern – fortfarande enligt dottern. Nu är det väl inte omöjligt att föräldrarna tänkte sig flera barn. Inte kunde krigarkungen veta att han skulle vara död före 40. Efter Kristinas födelse firade man i varje fall Te Deum som om barnet varit en prins.

Sverige hade kvinnlig tronföljd, så könet utgjorde inget problem. Som enda barnet skulle Kristina en dag bli kung. Så sade regeringsformen, och det var till kung hon uppfostrades. Hennes studier följde en manlig studieordning, helt utan övningar i kvinnligt uppträdande och behagfullhet. Sällan brydde sig Kristina om sitt utseende, och fast hon var kort till växten föredrog hon bekväma skor med låga klackar framför de modernt högklackade. Hon var regent. Hon behövde inte fjäska för någon.

För hennes samtid var kön något annat än för oss. En kunglig kvinna ägde automatiskt vissa manliga dygder, och ännu fler om hon var en regerande drottning. Det handlar om genus, om socialt kön kontra det biologiska. Forskare talar ibland om den tidigmoderna regentens två kroppar, den politiska (som hos Kristina var manlig) och den privata. Ingenting i hennes uppfostran förberedde henne på vad som krävdes av en kvinna, och hon tycks närmast ha känt äckel inför tanken på graviditet och förlossning.

För äldre tiders forskare – framför allt under 1900-talet – var dock hennes genus problematiskt. Det sades aldrig rätt ut, men visst anar man en tvekan hos de manliga akademikerna – kunde någon så briljant, så självständig, så stolt verkligen vara av kvinnligt kön? Man spekulerade om huruvida hon var hermafrodit, och på 1960-talet öppnade man till och med drottningens sarkofag för att undersöka hennes bäcken. Var hon verkligen en riktig kvinna? Ledsen, grabbar. Svaret är ja.

Mycket hängde på denna flicka. Hon var (säger hon själv) statens angelägenhet, och hon uppfostrades som en sådan. Språk var viktiga – både döda och levande – liksom historia, där hon kunde lära sig om tidigare härskare. De klassiska antika verken var hennes läsning och antikens härskare hennes lekkamrater. Alexander den store var favoriten. Ridning, jakt och vapenkonst ingick i uppfostran. Det finns berättelser om hur hon brukade skjuta till måls från fönstren i Uppsala slott. Livet igenom sågs hon som en utmärkt ryttare, och när hon lämnat tronen red hon helst gränsle, med ridbyxor och stövlar under den uppskörtade kjolen. Hon drömde om att föra en armé i strid.

Ungen var begåvad – inte tu tal om saken – och hon fick de bästa lärare man kunde uppbringa. Hon hade ”ett extraordinarie ståtligt ingenium”, konstaterade riksdrotsen, vilket säkert stämde – men hon fick också chansen att utveckla detta ingenium. Teologi var ett viktigt ämne, och till skillnad från andra barn fick Kristina möjlighet att diskutera religion med kunniga lärare. Ingen snäste åt henne att hålla tyst om åsikterna blev för djärva. Det fanns mycket få hinder för den unga drottningens studier. Hon köpte hela boksamlingar från kontinenten. Hon läste och läste.

Kanske hade det varit bättre för Sverige om hon varit lite dummare. Vem vet.

Arton år gammal förklarades hon myndig och

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Georg Stiernhielm (1598–1672), ”den svenska litteraturens fader”.

Forts. →

FOTO: NATIONALMUSEUM

Kristina 1650, året då hon kröntes, målad av David Beck.

tog över regeringen. Politiskt vände hon sig mot sin gamle förmyndare Axel Oxenstierna och främjade i stället adeln. Hon var en retoriker av rang och kunde linda rådet kring sitt lillfinger.

Under Kristina upplevde det svenska hovet en kulturell storhetstid. Filosofiska storheter importerades från utlandet. Själve Descartes ska ha författat en hovbalett, som översattes till svenska av Georg Stiernhielm (känd som ”den svenska litteraturens fader”). Året var 1649, westfaliska freden firades över hela Europa och baletten hette *Freds-afl* – fredens födelse. Kristina grundade också något som kan ses som Sveriges första akademi. Descartes skrev stadgarna och Stiernhielm var en av ledamöterna. Några gånger tycks man ha hunnit sammanträda innan den franske filosofen dog. Vid hovet fanns också den anonyme Skogekär Bergbo. Hans sonetter till den dyrkade Venerid visade en språklig och litterär förfining som Sverige aldrig sett maken till, men publicerades först långt senare. I en dikt beskriver han Stockholm, den lilla staden som plötsligt blomstrade:

> *Du lilla holma min alle små holmars ära*
> *som drager till dig allt rätt som en stark magnet*
> *vad man på jorden rund berömt och nyttigt vet*
> *att allehanda folk på dig få bo begära.*

Kanske var inte den svenska stormaktstidens huvudstad fullt så underbar – men det var så kretsen kring Kristina ville uppleva den.

På Stockholms slott byggde hon till och med en teater. Sverige var ovant vid skådespel – det fanns bara ett och annat kringresande utländskt teatersällskap och lite student- och skolpojksteater. Drygt 30 år hade gått sedan Shakespeares död och i Frankrike hade Racine just kommit ur koltåldern. Ungefär 125 år återstod tills Gustav III skulle införa en svenskspråkig teater i Stockholm, men redan stod Kristinahovets aktörer på scenen som gudar och personifikationer.

> En prins var så efterlängtad att man såg en sådan. När man väl insåg att det var ett flickebarn vågade ingen berätta det för kungen.

Och allt detta ville hon kasta bort. Så tidigt som 1651 talade hon om att abdikera, och på hemliga vägar undersökte hon möjligheten att konvertera. Det var närmast obegripligt att Gustav Adolf den stores dotter skulle gå över till fienden. Påven gnuggade förtjust sina händer (åtminstone kan man tänka sig det). Det har diskuterats om religionen verkligen var så viktig eller om Kristina bara ville bort. Här låter man sig nog luras av vår sekulära syn på världen. Som hennes levnadstecknare Peter Englund konstaterat: Detta var en tid ”då människor hade själar och inte psyken”. Själen och dess hinsides öden var av största vikt för människan. Vad som däremot är klart är att Kristina inte för allt smör i Småland ville gifta sig och reduceras till en vanlig kvinna, underordnad sin make, och det kan förstås ha bidragit till beslutet. Riksrådet ville gärna se henne gift – helst med kusinen Karl Gustav, som blev hennes efterträdare.

Den 6 juni 1654 abdikerade hon. Axel Oxenstierna grät av sorg, och han var inte ensam. Själv var drottningen rörd, men grät gjorde hon inte. Den enda hon skulle sakna var den sköna hovdamen Ebba Sparre.

Kristina sade farväl till sina närmaste och skyndade söderut i den regniga sommarnatten. Hennes färd gick inte spikrakt. Den officiella övergången till katolicismen skedde i november 1655, och dagen före julafton tågade hon in genom den nybyggda triumfportalen vid Porta del Popolo i Rom. Påven hade skickat en praktvagn, ritad av Bernini, men drottningen föredrog att rida.

För Kristina var detta en ny början. Hon tog namnet Kristina Alexandra och fortsatte att blanda sig i politik, såväl svensk som utländsk. En period ville hon bli kung i Neapel, vid ett annat tillfälle i Polen. Fortfarande handlade det om att vara kung, inte drottning. Hon levde på stor fot, van som hon var att bestämma över en stormakts finanser. Detta ledde till ett par hemresor, där hon dividerade om sitt underhåll. Som drottning befallde hon, men när de romerska gäldenärerna trängdes utanför portarna tvingades hon överskrida en gräns, som hon aldrig tänkt sig. För första gången i sitt liv måste hon be någon om något – nämligen påven om pengar. Det sägs att vid det tillfället tårades drottningens ögon, men det är möjligt att det är en överdrift.

I Sverige hade Kristina haft ett rike att styra och ett hov att roa sig vid. Nu var hon fri från plikterna och kunde ägna sig åt det som verkligen intresserade henne. Religionen var en sak. Hon låg väl till hos påven och blev nära vän med kardinal Azzolino. Under en period var hon och kardinalen uppenbart platonskt förälskade. Framför allt ägnade hon sig åt sina kulturella intressen. Hon lät göra en utgrävning vid Diocletianus termer – precis vid nuvarande Stazione Termini – och även om de arkeologiska metoderna var långt ifrån moderna visar det på den vikt hon lade vid antiken. Efter att ha bott i olika palats flyttade hon 1659 till Palazzo Riario, som numera heter Palazzo Corsini. Det ligger i Trastevere, med huvudfasaden mot pilgrimsvägen till Vatikanen och en stor trädgård på gårdssidan. Delar av trädgården är nu Roms botaniska trädgård, och i huset finns en del av statens konstsamling.

I sitt palats byggde Kristina ett observatorium för att odla sina astronomiska och särskilt astrologiska intressen. Precis som på Stockholms slott lät hon också inreda en teater.

Det är lätt att avfärda kungligheter som dilettanter. Drottning Kristina tycks emellertid inte bara ha varit tokig i teater utan också mycket kunnig. Redan i början av sin exil höll hon sig med en egen teatertrupp, som bland annat spelade Corneilles tragedier, och i Palazzo Corsini framfördes italienska och spanska komedier. Efter ett tag befanns palatsteatern för liten, så hon lät bygga en stor teater på andra sidan Tibern. Där spelades även opera. Hon ville sätta upp Molières *Tartuffe*, men det visade sig omöjligt – författaren satte som villkor att själv spela pjäsen med sin trupp. Det blev för dyrt. Redan tanken på den abdikerade drottningen som teaterdirektör är svindlande, och lägger man till Molière blir man nästan farligt yr.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Efter abdikationen kunde Kristina inte helt släppa storpolitiken. År 1656 anlände hon till Paris för att konspirera med kardinal Mazarin.

Kristina var läsare, men också författare. Hon skrev historiska verk, en samling maximer och i samarbete med andra även dramatik. I Rom grundade hon Accademia Reale – en kunglig akademi – där man lyssnade på musik, talade filosofi och reciterade poesi. Genom den stödde hon poeter och lärde. Politisk makt hade hon inte längre, men inom litteraturen var hon härskarinna. Hennes ideal var inte barockens poesi utan en klarare stil – mindre Stiernhielm och mera Skogekär Bergbo, skulle man kunna säga – och genom akademin kunde hon belöna de poeter som delade hennes ideal.

I Rom åldrades hon, blev gammal, sjuk och rund. Våren 1689 dog hon, med Azzolino vid sin sida. Bland svenska regenter kom hon att bli en av de minnesvärda. Andra kunde hyllas för vad de gjort för landet, men Kristina – som valde bort sin makt – blev en gestalt för fiktion, film och fascination. Hennes liv gick ut på att få vara Kristina. Hon böjde sig inte. Hon var ingens undersåte. Också utan tron var och förblev hon kung. ■

***Carina Burman** är författare, forskare och docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet.*

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Fransk karta över 1600-talets Skandinavien, ritad av Nicolas Sanson (1600–1667).

KRISTINAS STORMAKTSTID

På 1600-talet pågick radikala omvälvningar på kontinenten. Sverige blev en regional maktfaktor – men befolkningen betalade ett högt pris.

Av **Lars Ericson Wolke**

Det Sverige som Kristina föddes i 1626 var en stormakt på tillväxt. Starten var knagglig: Gustav II Adolf ärvde sin fars krig mot Danmark-Norge och när det slutade 1613 tvangs Sverige betala dyrt för att köpa tillbaka Älvsborgs fästning, landets port mot väster, som ockuperats av danskarna. Så fort det var gjort anlades Göteborg vid Göta älv-mynningen. Under hela stormaktstiden fortsatte dock Danmark att utgöra ett hot.

I Kristinas Sverige ingick även Finland som en integrerad del, vilket innebar att Finlands östgräns var Sveriges. Så sent som 1595 hade en fred med Ryssland resulterat i en svensk erövring av betydande områden på Nordkalotten. Söder om Finska viken konkurrerade Sverige med Ryssland, Polen-Litauen och Danmark om inflytande, och 1561 hade Sverige tagit kontroll över Reval (Tallinn) och norra Estland.

Sett till antalet invånare var Sverige dock fortfarande ett litet land.

Vid Kristinas födelse fanns det bara runt en och en halv miljon invånare i Sverige, varav en tredjedel i Finland, och på 1640-talet bodde 140 000 i Estland. Uppemot 95 procent av befolkningen bodde på landsbygden.

För att ha råd att expandera riket gällde det för Gustav II Adolf och hans rikskansler Axel Oxenstierna att effektivisera såväl krigsmakten som den civila statsförvaltningen. Med hjälp av fogdar, lantmätare och, inte minst, kyrkobokförande präster fick kronan allt bättre kontroll över tullar och landets potentiella skattebetalare och soldater, medan nederländska militärer lärde ut modern krigföring anpassad för en numerärt underlägsen krigsmakt som den svenska. Tillsammans med inkomsterna från bergsbruket, inte minst Falu koppargruva, bidrog detta till att genomföra krigen mot grannarna.

I Stolbovafreden 1617 hade Sverige erövrat Kexholms län vid Ladoga, Karelska näset, Ingermanland och Narva från Ryssland. Därför blev Kristina vid sin kröning 1650 även hertiginna av Ingermanland och Karelen samt furstinna över Estland. Genom en vapenvila med Polen 1629 fick Sverige under en sexårsperiod kontroll över viktiga tullinkomster från hamnar i Preussen, främst Pillau (Baltijsk). Samtidigt erkändes det tidigare polska norra Livland, med

Forts. →

FOTO: GETTY IMAGES

Kristinas far Gustav II Adolf i slaget vid Breitenfeld 1631, en av Sveriges största militära triumfer under trettioåriga kriget.

storstaden Riga, som svenskt. Den polska grenen av Vasaätten gav dock inte upp anspråken på den svenska tronen, vilket utgjorde ett kontinuerligt orosmoment för Kristina.

På kontinenten pågick dock ännu större omvälvningar. Sedan 1618 hade ett eskalerande storkrig utkämpats i Tyskland, mellan den katolske kejsaren i Wien och flera allierade tyska furstar å ena sidan, och protestantiska tyska furstar å den andra. Successivt drogs allt fler länder in i kriget, som kom att vara i 30 år. Sverige gav sig in 1630 sedan kejserliga trupper nått den tyska Östersjökusten. De militära framgångarna var lika överväldigande som överraskande och Gustav II Adolf trängde allt djupare in i Tyskland, ända tills han stupade vid Lützen den 6 november 1632. Den ännu inte sexåriga Kristina, eller rättare sagt hennes förmyndarregering, ärvde därmed ett europeiskt storkrig.

Vid den tidpunkten hade Danmark länge varit den ledande makten i Östersjöområdet, men efter ett misslyckat ingripande i kriget i Tyskland var landet betydligt försvagat. I maj 1643, samma år som Kristina fyllde 17 och började delta i rådets möten, beslutade det svenska riksrådet med Axel Oxenstierna som drivande kraft att tillfället hade kommit att få igen för Älvsborgs lösen. I december det året anföll en svensk armé Danmark söderifrån och besatte snabbt hela Jylland. Att man valde att prioritera detta mitt under trettioåriga kriget visar på Danmarks centrala betydelse för svensk säkerhetspolitik. I februari 1644 anföll en annan svensk armé det ännu danska Skåne.

Svenskarna var segersäkra när slutligen flottan avseglade från Stockholm den 1 juni 1644. Den

> Förlusterna var oerhörda – var tredje vuxen svensk man dog i arméns eller flottans tjänst under stormaktstiden.

närvarande Kristina konstaterade: ”Där svävar vår krona på vattnet.” I oktober krossades den danska flottan av den svenska i ett slag vid ön Femern, men på land hade kriget kört fast.

Förhandlingar inleddes under fransk och nederländsk medling på en liten ö i gränsbäcken Brömsebäck mellan det svenska Småland och det danska Blekinge. Efter flera månader undertecknades freden i Brömsebro och därmed övergick Jämtland, Härjedalen, Gotland och Ösel i svensk ägo tillsammans med Halland på 30 år. Dessutom besattes de norska Idre och Särna socknar vilkas företrädare i Älvdalens prästgård svor trohet till Kristina.

Krigslyckan i Tyskland hade vid det laget vänt flera gånger om, och ända sedan 1630-talet hade fredssonderingar gjorts, för kriget var ruinerande för alla inblandade. År 1644 inleddes fredsförhandlingar i städerna Münster och Osnabrück, men först i oktober 1648 undertecknades westfaliska freden. På Kristinas födelsedag den 8 december 1649 hölls tacksägelsegudstjänster för freden, saluter sköts och fester firades, medan fyrverkerier brändes av både i Stockholm och i Narva. På Stockholms slott uppfördes hovbaletten *Freds-afl* (freds-avel). Huvudpersonen var den fredsstiftande gudinnan Minerva, en direkt anspelning på Kristina.

Efter segdragna förhandlingar om religionsfriheten och om kompensation för ländernas krigskostnader medförde westfaliska freden att den europeiska kartan ritades om. För Sverige innebar det att Bremen-Verden, Wismar och Pommern blev svenska och Kristina bland annat hertiginna av Pommern. Provinsen betydde mycket för henne ekonomiskt, både före och efter abdikationen.

Mindre betydelsefull var den svenska kolonin vid Delawarefloden i Nordamerika, som grundades 1638 men gick under när den 1663 erövrades av nederländska trupper. De svenska bosättningarna var små och beroende av oregelbundna förbindelser med hemlandet. Orter som Nya Göte-

borg vid nuvarande Philadelphia och Fort Kristina i nuvarande Wilmington försvann stegvis. Än svagare var slavhandelskolonin Cabo Corso i nuvarande Ghana, som existerade 1650–1663. Stormaktstiden under drottning Kristina var det närmaste Sverige någonsin kom att bli en kolonialmakt, men resurserna saknades, i termer av både kapital och personal.

I och med trettioåriga krigets slut vidtog en snabb demobilisering av alla krigförande. Vid krigsslutet 1648 var ungefär 73 000 soldater i svensk tjänst i Tyskland. Minst tre av fyra var dock utländska – främst tyska – legosoldater. På hösten 1650 återstod endast 9 600 soldater i svensk tjänst i Tyskland.

Arméns sammansättning hade i själva verket förändrats påtagligt under trettioåriga kriget. Sedan Gustav II Adolfs tid kunde män från det att de fyllt 15 år skrivas ut till militärtjänst. Förlusterna var oerhörda – var tredje vuxen svensk man dog i arméns eller flottans tjänst under stormaktstiden. Från 1630-talet började man därför alltmer förlita sig på dyra utländska legosoldater, främst tyskar och skottar, som i möjligaste mån fick finansieras av allierade eller ockuperade områden i Tyskland. Utskrivningarna upphörde dock aldrig helt, och det folkliga missnöjet var utbrett. Genom att ge bönderna på riksdagen och lokalt ett visst inflytande på utskrivningarna skapade drottningen och rikskanslern ett slags säkerhetsventil för att förhindra öppna revolter.

Den verkliga makten i stormaktstidens Sverige låg dock hos de ledande ämbetsmännen i riksrådet, som helt dominerades av högadeln, och hos monarken. Den ledande kraften i rådet var Axel Oxenstierna, som utsetts till rikskansler redan 1612 och besatte posten ända till sin död 1654. Han styrde förmyndarregeringen och var Kristinas politiska mentor, men mötte sedan hon blivit myndig en alltmera självständig drottning med egna åsikter. Till exempel hade en ny regeringsform antagits år 1634 som återspeglade mycket av Gustav II Adolfs och Axel Oxenstiernas samarbete, men Kristina ifrågasatte senare om hennes far alls hade sett regeringsformen i färdigt skick.

När det kallades till riksdag anlände representanter ur de fyra stånden från de västra och östra riksdelarna, och 1645 gjorde jämtar, härjedalingar och gotlänningar entré. De baltiska och tyska provinserna hade dock inte representation på riksdagen. Kronan var van vid att förhandla med bönderna lokalt och regionalt, och under Kristinas tid blev det alltmera accepterat att även göra så på riksdagen, som vid tidpunkten hade fyra stånd: adel, präster, borgare och bönder. Präster och borgare gjorde ofta gemensam sak med bönderna mot adeln.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Westfaliska freden firades över hela Europa – här med fyrverkerier i Narva.

Bondeståndet bestod av självägande skattebönder och kronobönder som arrenderade kronans jord. De bönder som arrenderade adelns jord – frälsebönder – ansågs vara representerade av sina godsherrar, men kunde ändå dyka upp i bondeståndet. Många bönder på riksdagarna hade erfarenhet som lokala nämndemän eller förtroendemän. Axel Oxenstierna beskrev ändå med aristokratens förakt hur riksdagsmän löpte samman som ”en hop fän eller druckna bönder”. Hans bror Gabriel Gustavsson Oxenstierna konstaterade 1635 att böndernas möten ”var ringa nyttiga”, men han insåg samtidigt att bonderiksdagsmännen måste få med sig någon politisk vinst hem. Det var viktigt för att förebygga missnöje i landet. Bland bondeståndets hjärtefrågor fanns, förutom utskrivningarna, skatteböndernas självständighet och de ofrälses krav på indragningar (reduktion) av adelsgods i syfte att stärka statens finanser.

Vid mitten av seklet expanderade, i brist på kontanter, bruket av förläningar av jord från kronan till personer som gjort staten tjänster som officerare eller på annat sätt. Mest eftertraktat var att få ett grev- eller friherreskap, som gav både status och ekonomisk makt åt mottagaren. Grevarna och friherrarna fyrfaldigades i antal under Kristinas myndighetsår. Kronojord kunde förlä-

Forts. →

> Förlusterna var oerhörda – var tredje vuxen svensk man dog i arméns eller flottans tjänst under stormaktstiden.

nas och med den följde de kronobönder som brukade marken. Skatteinkomster från självägande bönder kunde också förlänas till adelsmän, men då behöll bönderna sin ägorätt till jorden. De adelsmän som kunde bygga en sätesgård fick skatteförmåner och antalet säterier växte dramatiskt under 1600-talet, främst i Södermanland, Östergötland, Uppland och Finland.

Allt detta urholkade statsfinanserna, och adelns ökade makt blev en återkommande fråga på riksdagarna. Bristen på pengar gjorde att flera örlogsfartyg fick säljas, bland annat det 1643 byggda ”Christina”, som 1647 övergick i fransk ägo under namnet ”Regina”.

I syfte att kunna fylla den växande förvaltningen med dugliga tjänstemän sändes allt fler svenskar till utländska universitet, vid sidan av Uppsala. Många adelsynglingar gjorde fleråriga studieresor då man besökte flera universitet, medan ofrälse studenter var mera fokuserade på att ta en examen. Adelsdöttrar fick å sin sida ofta vistas hos släktingar för att skolas in i sällskapslivet. De flesta svenskar fick sin skolning i hemmet eller av sockenprästen, även om det fanns barnskolor och enstaka gymnasier. Läskunnigheten var central för kyrkan eftersom den gav varje svensk tillgång till Guds ord.

För att förse inte minst Uppsala universitet med böcker plundrades många stora bibliotek på kontinenten, ivrigt uppmuntrat av den kunskapstörstande Kristina. Den 14 april 1649 anlände fartyg från Wismar till Stockholm, lastade med bokrov från Prag. Böckerna släpades upp till slottet, där en imponerad Kristina granskade klassiker från antiken, medeltiden och renässansen vid sidan av modern naturvetenskap. ”Sagolikt och omättligt” var hennes omdöme.

Decennierna i mitten av 1600-talet dominerades helt av den lutherska ortodoxin. Något utrymme för andra trostolkningar gavs inte, allra minst katolicismen, vars anhängare ofta straffades hårt om de blev påkomna. Det var mot bakgrund av detta som drottning Kristinas konvertering till katolicismen sände sådana chockvågor genom Europa – katoliker jublade, medan protestanter betraktade det som ett svek.

Religionen skulle göra världen begriplig och ge livet mening. Den var inget man kunde välja, utan bara fick acceptera. Kyrkan predikade att monarkens makt var av Gud given, men också att alla svenskar hade sin givna roll i samhället. Att sätta sig upp mot den sociala ordningen kunde tolkas som att trotsa Gud. Detsamma gällde relationen mellan könen, men här har forskare betonat hur kvinnor kunde ärva och äga jord och fastigheter. Det var extra viktigt i ett land med stora krigsförluster, som tidvis kom att kallas ”knektänkornas land”.

Under sin tid som drottning fortsatte Kristina sin far Gustav II Adolfs och förmyndarregeringens intensiva arbete med att utveckla handel, industri, sjöfart och bergsbruk, alla viktiga källor till kronans inkomster. Ämbetsverken Bergskollegium (1637) och Kommerskollegium (1651) skapades i det syftet. Dessutom grundades flera tiotal nya städer, så att det mot slutet av 1600-talet fanns ett hundratal städer i landet. De flesta var dock små; var tredje stad hade färre än 1 000 invånare. Endast Falun (grundat 1641), Göteborg (1621) och Åbo var påtagligt större, med runt 5 000 invånare vardera i slutet av seklet – samt förstås Stockholm, som var i särklass störst och föremål för kronans omsorger. Stadens befolkning femfaldigades från 11 000 vid tidigt 1620-tal till 57 000 mot slutet av seklet.

Det blev viktigt att förse stormakten med en värdig huvudstad. När Kristina var två år revs stadsmuren och de mäktiga husen i Skeppsbroraden byggdes. Därefter gick man över till att reglera malmarna. Gatorna skulle vara breda, raka och försedda med imponerande stenhus, medan äldre kåkbebyggelse revs. Först ut var nedre Norrmalm, med start 1637. De nya gator som drogs fram gavs namn vi känner igen och påminner oss om Kristinas Sverige: Drottninggatan 1639 efter Kristina, Regeringsgatan 1640 efter förmyndarregeringen och Fredsgatan 1646 efter den pågående westfaliska fredskongressen.

Det rike som Kristina lämnade 1654 var Östersjöområdets mäktigaste, en stormakt som man 1632 knappast hade kunnat ana. Hennes regeringstid står i skarp kontrast till kusinen Karl X Gustavs sex år på tronen, som helt fylldes av krig mot Polen-Litauen, Ryssland och framför allt Danmark. Då erövrades Skånelandskapen och Bohuslän och stormaktsbygget fullbordades. ■

Lars Ericson Wolke *var professor i militärhistoria vid Försvarshögskolan och aktuell med boken* Svenska inbördeskriget. *Han avled i juli.*

Descartes (1596–1650), drottning Kristinas mest celebra gäst.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

FILOSOFERNA VID HOVET

Stockholm var inte bara platsen där Descartes dog. Vid drottning Kristinas hov gick lärdom och intriger hand i hand.

Av **Svante Nordin**

Forts. →

Om Stockholm ibland nämns i översikter över filosofins historia är det därför att René Descartes dog där, inbjuden av drottning Kristina och som offer för en vinterinfluensa med åtföljande lunginflammation. Händelsen väckte uppseende i hela Europa, för Descartes skull men också för drottningens. En monark som bjuder en filosof till sitt hov för att få lära sig något? Det är unikt i svensk historia. I europeisk historia skulle det komma att ske, men först ett århundrade senare, när Fredrik den store bjöd in Voltaire till Potsdam och Katarina den stora bjöd in Diderot till Sankt Petersburg. Kristina var först ut.

Drottningen hade gjort Stockholm till en sorts europeisk kulturhuvudstad – men helt på egen hand och utan att hennes undersåtar begrep särskilt mycket av saken.

Varför just Descartes? Omständigheterna var speciella. Det franska sändebudet i Stockholm var Pierre Chanut. Han var sedan gammalt god vän med Descartes och gift med en syster till filosofens översättare (från latin till franska). Kristina och ambassadören blev goda vänner. Chanut övertalade den unga drottningen att hon skulle kunna få svar på sina många frågor kring filosofi och vetenskap genom att vända sig till Descartes. Denne övertalades att bege sig ut på den vådliga resan till Stockholm för att kunna ge drottningen undervisning, detta under tidiga morgontimmar på slottet Tre kronor (som skulle brinna ner ett halvsekel senare). Men bara några månader senare var det slut, lektionerna hann inte bli många. Vid kyndelsmäss 1650 var Descartes död. Rykten om att han hade förgiftats spreds omgående.

Alldeles väl utnyttjad kände sig Descartes aldrig vid Kristinas hov. Hans intresse för hovliv var begränsat. Drottningen ordnade en balett för att fira westfaliska freden 1648 efter trettioåriga kriget, som gjorde Sverige till en stormakt. Descartes sägs ha skrivit några verser, men vägrade dansa. Drottningen dansade själv i baletten *Freds-afl* (fredens födelse).

Vilka frågor diskuterade drottningen och filosofen? Vi vet mycket lite om deras samtal under morgonlektionerna, men Descartes resa hade föregåtts av en brevväxling där diverse ämnen

> En monark som bjuder en filosof till sitt hov för att få lära sig något? Det är unikt i svensk historia.

dryftats. Mycket hade handlat om den nya världsbild som Descartes var en anhängare av. Den gamla världsbilden där solen och planeterna kretsade kring jorden i snäva cirklar ville han ersätta med en idé om världarnas mångfald där vår sol bara var en stjärna bland många.

Kristina reste teologiska invändningar. Kunde frälsaren verkligen ha dött för invånarna på Mars? Descartes såg ingenting orimligt i en sådan möjlighet.

Frågan vad som diskuterats på slottet är svårare att få svar på. Långt senare skulle drottningen tillkännage att Descartes hade bidragit till hennes ”ärofyllda omvändelse” till den romerska kyrkan. Var det Descartes som gjorde Kristina till katolik? Var detta anledningen till hennes abdikation och landsflykt till Rom? De lärde har diskuterat den saken ingående och kommit fram till motsägande resultat. Själv är jag övertygad om att Descartes inte gav sig in på några omvändelseförsök, men naturligtvis utgjorde han själv ett levande bevis för att en man av högsta förståndsskärpa och europeiska bildning kunde vara en trogen katolik.

Varför vann ryktena om att Descartes giftmördats så snabb spridning? En anledning var att han hade fiender vid hovet som skulle kunna tänkas vilja göra sig av med honom. Saken var den att den kunskapstörstande drottningen inte alls nöjde sig med att studera filosofi och matematik för Descartes. Hon var dessutom sysselsatt med att lära sig grekiska och hade för det ändamålet hyrt in ett par holländska filologer, Isaac Vossius och Nicolaas Heinsius. Dessa ”lärda flyttfåglar” gav också goda råd om bokinköp. Kristina samlade böcker och konst och lade ut stora summor på samlingar som hon senare till stor del tog med sig till Rom.

FOTO: GETTY IMAGES

Drottningen och filosofen vid hovet i Stockholm.

Men grekundervisningen stack Descartes och hans vänner i ögonen. Grekiska föreföll filosofen vara ett tämligen onödigt språk. I samtiden rasade en strid mellan den ”gamla” och den ”nya” filosofin. Den nya var den filosofi som byggde på den modernaste naturvetenskapen och som Descartes själv stod för. Den gamla filosofin var Platons och Aristoteles – hela den tradition i vetenskaperna som nu skulle bekämpas och ersättas med något nytt. Drottningen borde inte förslösa sin tid på att lära sig de hopplöst förlegade pedanternas språk, det var Descartes övertygelse.

Kunde dessa pedanters anhängare möjligen ha visat praktiskt handlag genom att blanda gift i filosofens bägare och på så vis bli kvitt en rival om drottningens gunst? Eller kunde det vara så, som en modern författare förmodat, att den franska legationens själasörjare blandat arsenik i hans oblat vid kyndelsmässogudstjänsten? Ingen av dessa hypoteser verkar dock särskilt sannolik.

Vid Kristinas hov kokade det av intriger. Drottningen omgavs av lärda, spirituella och intriganta herrar, som hon rekryterade och vid behov avpolletterade. De var mera sällan svenskar. Georg Stiernhielm, ”den svenska skaldekonstens fader”, fanns visserligen där och skrev texten till några av de baletter som uppfördes vid hovet. Annars var de utlänningar.

Där fanns ”lärda libertiner”, män med snabb uppfattning och fria åsikter. Där fanns bok- och konstkännare. Där fanns Claude de Saumaise som drottningen hämtade till Stockholm sommaren 1650, en av Europas mest berömda lärde och en from protestant och sträng stoiker, som likväl hade en förkärlek för libertinismens litteratur. Där fanns Samuel Bochart, kalvinistisk teolog och språk- och naturforskare, intresserad av den libertinska strömningen. Där fanns den berömde Pierre Daniel Huet, en modern kavaljer vars konversation roade drottningen. Där fanns Gabriel Naudé, som antog ett erbjudande om att bli drottningens bibliotekarie. Tidigare hade han varit kardinal Maza-

Forts. →

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Claude de Saumaise (1588–1653), en av sin tids mest lärde i Europa, kom till Stockholm på Kristinas inbjudan.

rins bibliotekarie i Paris. Naudé utgöt sig gärna över den svenska drottningens skönhet och charm, hennes ögon, hennes örnnäsa, hennes kanske något för stora mun.

Där fanns inte minst Pierre Bourdelot, som blev Kristinas livläkare. Hans samtalston var fri och det svenska hovet beskyllde honom för blasfemi och omoral.

I dag är Descartes den mest kände av det tidigare 1600-talets filosofer, den ende franske filosof som på ett självklart sätt skulle tas med i varje uppräkning av de mest betydelsefulla filosoferna i historien. Men i sin egen tid saknade han inte rivaler. Kristina gjorde allt för att smickra honom och framställa sig själv som en blivande anhängare av hans filosofi. Men fransmannen misstänkte alltid att hon ville locka honom till Stockholm

Fransmannen misstänkte alltid att hon ville locka honom till Stockholm bara för att garnera sitt hov med en celebritet som om hon importerat en elefant.

bara för att garnera sitt hov med en celebritet som om hon importerat en elefant. Sanningen låg någonstans mitt emellan.

Visst samlade Kristina om inte elefanter så dock lejon till sitt hov. Knappt hade Descartes avlidit innan hon försökte värva Pierre Gassendi, en på den tiden lika känd filosof som Descartes. Gassendi avböjde att komma till Stockholm, kanske förskräckt av Descartes öde. Men Kristina menade allvar med sina efterspaningar.

De lärda libertinerna intresserade Kristina. Hon drogs också till de så kallade preciöserna. I Frankrike fanns preciösa salonger, en preciös salongskultur och konversationskonst, alla med Paris som huvudort. Det fanns också en preciös litteratur, manifesterad genom Madeleine de Scudérys gigantiska roman *Le Grand Cyrus*, där också Kristina fick en plats under namnet Cléobuline, drottning av Korint. Kristina ställde brevledes till Descartes frågan huruvida överdrivet hat eller överdriven kärlek var farligast, en fråga som gav exempel på den typ av problem som ventilerades i dessa sofistikerade salonger. Kärleken är farligast, svarade Descartes, med Paris kärlek till sköna Helena och trojanska kriget som exempel.

Vad borde man göra med den så plötsligt avlidne fransmannens kvarlevor? Problemet var av invecklad art, flera länder och trosuppfattningar var inblandade. Till en början hittades en grav på vad som nu är Adolf Fredriks kyrkogård, i dag mitt i Stockholm, då en utkant. Inne i kyrkan finns ett minnesmärke från gustaviansk tid, men kroppen

togs senare hem till Frankrike och begrovs i Paris på begäran av Descartes vänner där. Olyckligtvis försvann huvudet i samband med överflyttningen. I dag finns två Descarteskranier som strider om äran att vara det äkta. Det ena finns på Musée de l'Homme i Paris, det andra på Historiska museet i Lund. De lärde i Paris och Lund är överens om att filosofen inte kan ha haft mer än ett huvud, men strider om vilket som är det rätta.

Drottning Kristina gjorde allt för att föra in en litterär och lärd kultur i Sverige. Diktning, konst och vetenskap fick ett uppsving. Sedan tröttnade hon dock och for i stället till Rom, medtagande en del av sina samlingar. Hade hennes insats varit förgäves? Jag tror inte det.

Vid sidan av en fotnot till filosofins historia efterlämnade hon en ny svensk kultursituation, mer kosmopolitisk, mer europeisk. För egen del skrev hon (på franska) maximer och en lysande (ehuru ofullbordad) självbiografi. De tillhör den svenska kulturkanon.

Vilka tankar var det då Kristina förde fram i sina maximer och vad var det hon berättade i sin självbiografi?

Den första frågan besvarades av Sven Stolpe i hans celebra och kontroversiella avhandling *Från stoicism till mystik. Studier i drottning Kristinas maximer* (1959). Tesen i avhandlingen var just den som titeln indikerade. Drottningen hade först varit en stoiker, en företrädare för det tidiga 1600-talets adelsvariant av läran. Den var passande för kungar och drottningar, hertigar och hertiginnor. Den gick ut på att en ädel person borde vara upphöjd över ödets växlingar.

Att man kunde störtas från höga positioner, att man kunde upphöjas till dem igen, det ingick i det heroiska livets förutsättningar. Den franske skalden Pierre Corneille hade skrivit mycket om detta i sina dramer. Även Descartes hade hyst sådana uppfattningar. Den högsinte kunde inte förändra ödet men fann sig i det på ett sätt som bar vittne om en stor själ. Det gick utmärkt att förena denna typ av stoicism med de lärda libertinernas livshållning, och det var just vad Kristina gjorde, enligt Stolpe.

Man behövde inte vara djupt religiös, men man kunde vara det och i så fall kombinera fromheten med ett förakt för denna värld och dess framgångar och katastrofer. Det viktiga var att mentalt vara höjd över trivialiteterna, att vara fri från de lägre affekterna. Aristokraten kunde sätta alla sina gods på ett kort. Kungen kunde sätta sitt rike på en batalj. Den fromme kunde avstå från allt för klostret. Det var attityden det kom an på.

Det var Stolpes idé att Kristina förändrade sin hållning när hon kom till Rom under påvens beskydd. Från början hade hon blivit katolik mest av bekvämlighetsskäl. Anta att Kristina ville abdikera därför att hon inte ville gifta sig eller skaffa barn. Var kunde hon sedan finna en värdigare exiltillvaro än i Rom under påvens beskydd? Det krävde dock konvertering. Väl i Rom kom katolicismen på allvar.

Jag tror att det ligger något i Stolpes tolkning. Den bestreds under disputationen av opponenten Lars Gustafsson (litteraturforskaren, inte författaren). Men Gustafssons argument grundade sig på triviala källkritiska betänkligheter, som inte besvärade Stolpe. Själv tror jag att det var Stolpe som hade rätt, låt vara utan absolut bevisning.

I Rom kom Kristina att hemfalla åt en kvietistisk teologi som Vatikanen fann ytterst betänklig. Men det är en annan historia.

Sin självbiografi på franska skrev Kristina också i Rom. Det är en fullkomligt underbar bok, som tyvärr avbröts efter barndomsskildringen. Men en sådan berättelse om ett barn, dess tidiga upplevelser, rädsla för helvetet, vantrivsel i moderns gemak, förhållande till sina lärare och annat är något tämligen unikt och har en stor charm. Hur underbart skiljer sig inte den självreflekterande Kristinas själsliv från de krigsbussar som följde henne på tronen.

Hon skrev i sina maximer (i Horace Engdahls översättning): ”En människa som inte kan förställa sig när hon så önskar, är en dumbom.”

Kristina lurade alla, rådet, ständerna, kusin Karl Gustav, kardinaler och påvar.

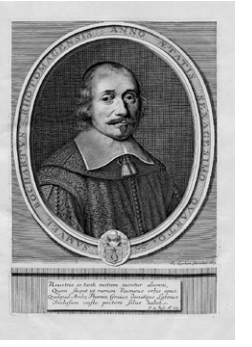
Hon lurade också eftervärlden att tro att hon inte varit kvinna rakt igenom. Någon dumbom var hon inte.

Hon skrev: ”Lögnen spökar ut sig till sanning.”

Hon skrev: ”Allt är förbi som en blixt. Det goda och det onda är så kortlivat att det varken finns någon anledning att jubla eller uppröras.” ■

Svante Nordin *är professor emeritus i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet. Han har skrivit boken* Drottningen och filosofen *om drottning Kristina och Descartes.*

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Teologen Samuel Bochart anlände till Stockholm 1652.

DEN STORA KRISTINAFEJDEN

När Sven Stolpe 1959 disputerade på sin avhandling om drottning Kristina var det fullsatt – och debatten som följde dröp av gift.

Av **David Andersson**

Forskning om 1600-talets litteraturhistoria brukar inte få stor uppmärksamhet. Men när Sven Stolpe 1959 disputerade på en avhandling om drottning Kristinas maximer, *Från stoicism till mystik*, anlände en stor publik till Uppsala. Universitetets aula blev fullsatt, tidningarna rapporterade flitigt och avhandlingen ledde till en infekterad pressdebatt.

Som 24-åring hade Stolpe (1905–1996) debuterat med essäboken *Två generationer* (1929), där han gick till angrepp mot den medelålders generationen. Vid denna tid uppfattades Stolpe som en radikal författare. Med tiden kom han att bli alltmer konservativ och 1947 konverterade han till katolicismen. Han skrev en lång rad böcker. Produktionen är ojämn men innehåller en hel del av intresse. Han kunde vara både lärd och underhållande. Genom sina avvikande åsikter och sin ibland hårda polemiska stil skaffade han sig dock många fiender. Det bidrog till att hans fascinerande Kristina-avhandling inte fick det betyg den förtjänade.

Man skulle kunna tro att Stolpe underströk religionens betydelse för drottningen. Men just för att han själv var katolik upptäckte han att Kristinas religiositet inte var avgörande för att hon abdikerade. Efter att hon hade lämnat Sverige fördjupades hennes katolska åskådning, men hon var ”aldrig den lojala och övertygade katolik som man trott”. Stolpe skrev detta i polemik mot den äldre historikern Curt Weibull, som 1931 hade utgett en biografi över drottningen. Stolpe beskriver Weibull som en bländande stilist, som hade givit ett ”nästan alltigenom missvisande porträtt” av Kristina.

Vid den tiden fanns två professorer i litteraturhistoria i Uppsala, Victor Svanberg och Gunnar Tideström, som båda lovordade Stolpes forskning. Avhandlingen bedömdes emellertid inte enbart av litteraturhistorikerna utan också av andra humanistiska professorer i Uppsala. Bland dem fanns till exempel filosofen Ingemar Hedenius, Sveriges mest kände ateist, som tyckte illa om Stolpe. Enligt vad Svanberg uppgav ska Hedenius redan innan han läst avhandlingen ha sagt att han ville få den underkänd.

> Just för att han själv var katolik upptäckte han att Kristinas religiositet inte var avgörande för att hon abdikerade.

Bland Stolpes fiender fanns också historieprofessorn Sten Carlsson. I en artikel i Svenska Dagbladet hävdade han att Stolpes avhandling präglas av ”ett förakt för källkritikens elementa, som dessbättre är tämligen unikt i svensk avhandlingslitteratur”. Carlsson menade att boken ”med fördel kan användas vid historiska proseminarier – som en exempelsamling på hur källor inte skola behandlas”.

Carlsson bemöttes av Gunnar Tideström. Tideström hade vissa invändningar mot Stolpes avhandling, men han menade att det hade ”gått affekt i polemiken”. Som helhet var *Från stoicism till mystik* ”ett mycket betydande arbete. Det anlägger ett stort europeiskt perspektiv.”

I ytterligare ett inlägg instämde Victor Svanberg i Tideströms bedömning: ”Dunkla osakliga och ovetenskapliga motiv har medverkat vid skallgången mot Stolpe i Uppsala: ovilja mot en outsider, mot en katolik, mot en temperamentsfull författare och kritiker.” Vid den här tiden fanns det en motsättning mellan litteraturhistoriker och historiker, som blev uppenbar i artikeln. Svanberg skrev: ”Som litteraturhistoriker är Carlsson dilettanten. Det visar hans artikel pinsamt tydligt.”

I sin memoarbok *Leva för att leva* (1970) ägnar Svanberg ett kapitel åt Stolpes disputation, med rubriken ”En vetenskaplig bragd och dess lön”. Där uttrycker han sin övertygelse: ”Framtidens dom kommer utan ringaste tvivel att ge Stolpe upprättelse.”

Sven Stolpe följde upp *Från stoicism till mystik* med en Kristinabiografi i två band 1960–1961; den första delen behandlar tiden i Sverige och den andra perioden efter tronavsägelsen. Han hämnades också på Sten Carlsson i den roliga men kanske inte helt rättvisa pamfletten *Metoden Carlsson. En replik* (1962), där han lyfter fram en del mindre lyckade formuleringar och resonemang i historikerns produktion.

Stolpes avhandling fick inte tillräckligt högt betyg för att han skulle bli docent och få en universitetstjänst. Han kom därför i stället att under ett antal år arbeta som gymnasielektor i Mjölby.

Sven Stolpe fortsatte att vara en färgstark författare och tv-personlighet, en avvikare i den ganska konformistiska svenska kulturen. ■

David Andersson *är författare och redaktör i Axess.*

SAMTIDEN

Självmordsnationen Sverige

FREDRIK JOHANSSON
är konsult och skribent.

Det finns en historia om varför amerikaner lever i föreställningen att svenskar skulle vara sällsynt självmordsbenägna. Ni kanske inte har den erfarenheten, men för ett halvsekel sedan plockade varje ansvarstagande amerikan undan vassa föremål om det väntades svenskar på besök. Åtminstone är det den svenska bilden av den amerikanska bilden av Sverige. Och det är inte sällan den bilden som betyder mest. För oss svenskar.

Självmordsbenägenheten var en seg uppfattning som spelade på politiska och kulturella föreställningar om vårt land. I en nation präglad av socialism, eviga vinternätter, påstått utpräglad ateism och begivenhet på skörlevnad var det nära till repet, hagelgeväret eller stupet. Möjligen med flaskan och drogerna som stationer på vägen.

I samband med Republikanska partiets konvent i Chicago i slutet av juli 1960 höll president Eisenhower ett tal vid en frukost. Publiken på Morrison Hotel bestod av 600 ledande republikaner – ministrar, guvernörer och kandidater till både senaten och representanthuset.

Eisenhowers budskap till sitt eget parti var moderation. Extremism är vägen till undergången och Republikanska partiet är den gyllene medelvägen. ”De som insisterar på att marschera i rännstenen till höger eller vänster besegras alltid i det långa loppet”, varnade presidenten.

För att göra sin poäng talade han om ”ett ganska vänligt sinnat europeiskt land” som ägnat sig åt ett ”experiment av närmast total paternalism”. Fylleriet i detta land var dubbelt så omfattande som i USA och det rådde en ”märkbar brist på moderation på alla områden”. Inte minst hade självmorden ökat kraftigt. Den bilden var inte ny i USA – men Eisenhower gav den spridning.

Sverige nämndes aldrig, men det var oss Eisenhower menade. Och när diskussionen väl var i gång rådde få tvivel.

Sverige drogs in i den amerikanska valrörelsen och den amerikanske presidenten drogs in i det svenska riksdagsvalet 1960. Det förra var möjligen en större sak här än det senare i Amerika.

Reaktionen lät inte vänta på sig.

Statsminister Tage Erlander uttalade sig i svenska medier, men kunde som sommarledig se till att vikarien och försvarsministern Sven Andersson hanterade de amerikanska. ”Jag är glad att hans presidentskap snart är över”, lät Andersson meddela New York Times. Eisenhower var ”en lam anka och vi skjuter inte på sådana fåglar”, tillade han föga diplomatiskt.

Erlander riktade sig mot hur ”reaktionära kretsar” framställer social trygghet som ett hot mot moralen. I en kommentar till DN pekade han dock på ungdomar som ”haft svårt att anpassa sig i föreningslivet”. Självmord nämndes inte.

Dagens Nyheters nyligen avgångne chefredaktör Herbert Tingsten publicerade sig i frågan – för säkerhets skull på både svenska och engelska (det senare redan då ett tecken på att Dagens Nyheter menar att Dagens Nyheter menar allvar). Med karakteristisk syra ansåg Tingsten att det hela var ”förvånande i sin ovederhäftighet – inte med tanke på Eisenhower personligen, utan med hänsyn till att han rimligen bör ha folk med intellektuell koll bland sina inspiratörer”.

Svenskt självmördande var inget nytt, förklarade Tingsten. Det föregick både välfärdsstaten och folkhemmet. Tog man nu livet av sig på grund av barnbidrag och ATP, så tog man tidigare livet av sig i avsaknad av barnbidrag och ATP.

Blickade man ut över världen så tog sig dessutom danskar, japaner och österrikare av daga i raskare takt än svenskarna. Att tillgänglig statistik visade att polacker och bulgarer i högre grad fann livet värt att leva försvårade också Eisenhowers tes om socialismen som drivkraft för självmord.

Diplomatin hanterade det genom att gripa Eisenhowers utsträckta halmstrå. Sveriges chargé d’affaires i Washington menade att det inte kunde handla om Sverige, då vi inte var ett ganska utan ett mycket vänskapligt land.

Snart 70 år senare rapporterar CNN-journalisten Fareed Zakaria om att Sverige ”erbjuder en utväg” för västvärldens krisande ekonomier och demokratier. Vi har sedan 1990-talet genomgått ett remarkabel förändring, enligt Zakaria, till en bättre fungerande välfärdsstat och en entreprenöriell ekonomi i världsklass.

Vilken roll det spelar för vår vilja att leva förblir dock osagt. ■

”Tog man nu livet av sig på grund av barnbidrag och ATP, så tog man tidigare livet av sig i avsaknad av barnbidrag och ATP.”

FOTO: UNSPLASH

VAR FINNS HOPPET – OM INTE I VÄST?

Hoppet är en central drivkraft för människor, men frågan är vad vi har kvar att hoppas på när det mesta vi drömde om har blivit verklighet.

Av **Torbjörn Elensky**

Hoppet svävar inte särskilt högt nu för tiden.

Ett kriterium för mental hälsa är att man har en riktig uppfattning om både sig själv och omvärlden. Personer med olika slags psykiska problem har ofta förvridna uppfattningar, fixa idéer och fobier som gör det svårare för dem att hantera livets många utmaningar.

Men finns det någon garanti för att den som har en korrekt uppfattning om sig själv och världen är i perfekt mental form? Nej, verkligen inte. Tvärtom har forskning visat att en för riktig uppfattning om världen leder till olika grader av nedstämdhet eller i värsta fall depression. Eller snarare har det antagits att deprimerade personer, sådana utan illusioner, ser saker mera som de är än vad fullt friska personer gör, ”depressiv realism”. Vilket innebär att de fullt friska således inte är riktigt riktiga – de inbillar sig att saker är bättre än vad de är, att de själva är duktigare, snyggare, populärare, bättre på att köra bil, lösa problem, göra karriär och allt möjligt annat viktigt. För att bli framgångsrik ska man först, helst lite omedvetet, vara övertygad om att man kommer att lyckas, bara man jobbar på, försöker igen, kämpar vidare – man ska ha den där gåvan som Pandora lyckades behålla i asken: hopp.

Hopp är centralt i våra liv. Frågan är om inte hoppet är viktigare än lyckan, för när man uppnår lyckan vill man bara ha ny lycka. Hoppet däremot stimulerar och inspirerar och får en att göra saker för att komma vidare. För svårt sjuka patienter kan det vara en viktig del av behandlingen att väcka deras hopp. En läkare kan naturligtvis inte ljuga och väcka falskt hopp, det skulle i längden motverka sitt syfte, men det gäller att se till så att patienten inte ger upp – eller dess närmaste, för den delen.

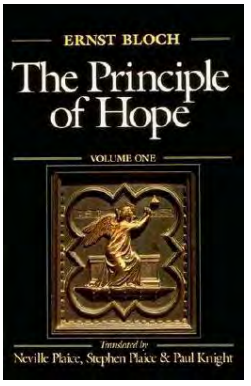
Även för andra i utsatta lägen är hopp en viktig faktor för välmåendet. Personer i fängelse mår särskilt dåligt om de inte har något hopp om framtiden. Särskilt långa fängelsestraff kan verka nedbrytande. Eftersom inte alla ska sitta på livstid kan de som blivit psykiskt skadade och försvagade i fängelset skapa större problem när de kommer ut igen. Men även de som sitter på livstid, i länder där det faktiskt betyder livstid, kan behöva hopp för sin mentala hälsas skull. Hopp byggs genom förtroende, mening och agens.

Det är knappast förvånande att långvarigt fängslade personer, liksom en del svårt sjuka eller utsatta, vänder sig till religionen för att de måste ha något hopp för att alls vilja leva vidare.

Det finns många slags hopp. Det finns hoppet om en utopisk framtid, om ett bättre liv i himlen, om ett skönare liv för en själv och ens närstående, om ett steg till i karriären och ökade inkomster. Men det finns också hoppet om att allt fixar sig. Eller det som stimulerar till handling och det som passiviserar. Hoppet är centralt för vår lycka och framgång i kärlek, jobb, politik, forskning, idrott och även i krig. Den som inte hoppas vinna kommer inte att fortsätta kämpa.

Barack Obamas PR-folk visste vad de gjorde när de använde det lilla ordet ”hope” i hans valkampanj 2008. Det känns som en evighet sedan, men även Trumps i stort sett enda budskap är

Forts. →

En marxist försöker förhålla sig till hoppet.

hopp – och jag tror knappast någon någonsin blivit president i USA utan att lyckas vara den som förmedlar den största känslan av hopp till väljarna. Om konservatismen har en svaghet som politisk rörelse är det att den inte bygger på hopp utan på inbromsning. Det är inget för ungdomen, men blir skönare när man blir äldre.

Även vänstern har en komplicerad relation till hoppet, kopplad till Marx kritik av det utopiska tänkandet och kännetecknad av närmast dogmatisk pessimism från Theodor Adorno, samtidigt som just det utopiska är centralt för likaledes marxistiske Ernst Bloch i hans stora verk *Hoppets princip* (1954–1959). En målbild är något att sträva mot och nödvändig för alla rörelser som inte vill gå baklänges – även om bakåt i och för sig också är en riktning.

Då hopp är så viktigt för oss, på alla dessa plan, är det sorgligt att konstatera att vi i västvärlden inte hyser särskilt mycket av den varan just nu. Marknadsundersökningsföretaget Ipsos gör årliga undersökningar av opinioner och stämningar världen runt. I deras översikt av 30 länder inför 2026 kunde de konstatera att 71 procent av världens befolkning trodde att året skulle bli bättre än det föregående, både på det personliga och på det allmänna planet. Men då ansåg å andra sidan hälften av de tillfrågade att 2025 varit ett dåligt år. Det land som utmärker sig, men kanske inte på något särskilt bra sätt, är Frankrike, där nio av tio ansåg att 2025 var ett dåligt år. Det är också där flest är pessimistiska inför framtiden, bara 41 procent tror att den blir bättre.

Även Globescan gör den här sortens mätningar, och i deras undersökning inför 2026 är mönstret tydligt: Västvärlden är pessimistisk, medan resten av världen faktiskt är ganska hoppfull. Till och med i Mellanöstern är optimismen större än hos oss. Särskilt hoppfulla är folk i Kina, Vietnam, Saudiarabien, Nigeria och Egypten. I Europa hör Sverige jämte Tyskland, Portugal och Italien till de mest pessimistiska länderna, återigen med fransmännen som dystrast av alla. Där var hela 64 procent pessimistiska om framtiden, medan det i Sverige ”bara” var 58 procent som var negativa. Undersökningen preciserar inte varför folk är så nedslagna. Det kan bero på många olika saker beroende på var man befinner sig politiskt.

Men vad betyder det för oss och vår utveckling framöver? Det går inte att dra direkta paralleller mellan individer och länder, naturligtvis, men i bägge fallen gäller att man blir mindre benägen att satsa, riskera och investera för framtiden om man inte tror på den. Och då blir den nästan per automatik sämre. Det blir en självuppfyllande profetia.

Kan man koppla den här allmänna pessimismen om framtiden till den påträngande förekomsten av reklam för spelbolag och kasinon? Chansen att vinna på spel är en sorts hägring som lockar väldigt många i dagens Sverige. Mitt intryck är att drömmen om att vinna på lotteri fungerar som ett sätt att väcka hopp, kanske falskt, kanske simulerat – chansen att vinna är ju extremt liten, oavsett vilken spelform man ägnar sig åt – men det kanske kan vara nyttigt på något sätt? Nåja, njutning är sällan nyttig och det är inte heller meningen med den. Problemet med spel är väl att det kan bli till ett beroende och förstöra liv, samtidigt som det är en säkerhetsventil av hopp för väldigt många.

> Forskning har visat att en för riktig uppfattning om världen leder till olika grader av nedstämdhet eller i värsta fall depression.

Spelandets psykologi ger också exempel på en annan aspekt av hopp och illusioner: De optimistiska och framgångsrika tenderar att överskatta sin egen förmåga att kontrollera utfallet av slumpmässiga händelser. Här närmar vi oss ett fält där hoppet på allvar börjar bli självbedrägeri och där det dessutom kan kopplas till rena vidskepelsen. Att tro att vissa gester, en viss ordning, särskilda formler och beteenden ska ge en större tur är en sorts magiskt tänkande som vi alla ibland hemfaller till. Men för mycket och för lite skämmer allt – liksom det är viktigt med en liten skärva av illusion, lagom mycket självbedrägeri för att hålla hoppet levande även i svåra situationer, kan det magiska tänkandet om det går för långt slå över i vidskepelse och tvångstankar som blir direkt nedbrytande. En gnutta skepsis är alltid bra för den mentala hälsan, gärna också med en dos självironi.

Hopp hänger samman med mening och lycka – det är meningsfullt att känna hopp om att man ska uppnå lyckan, nå sitt mål. Men när man gjort det då? Kanske hänger det svaga hoppet hos oss helt enkelt samman med att vi faktiskt uppnått så mycket av det vi länge kämpade för: rösträtt, rikedom, trygghet, fred, utveckling, frihet – vad ska man göra när man redan är klar? Ett helt folk kan ju inte gå i pension och nöja sig med att spela golf under återstoden av sin existens. Nej, jag menar

FOTO: STADSMUSEET

Författaren Elin Wägner bredvid pärmar med namnlistor för kvinnlig rösträtt 1914.

Forts. →

> Kan man koppla den här allmänna pessimismen om framtiden till den påträngande förekomsten av reklam för spelbolag och kasinon?

inte att Sverige är eller någonsin varit perfekt, vad nu det ens skulle innebära, men vi har sedan flera generationer nu haft en levnadsstandard som de flesta på planeten bara kan drömma om. Allt som återstår, tycks det, är att vrida lite på reglagen så att vi får exakt den temperatur vi vill ha.

Det politiska hoppet kan innebära något så banalt som att vinna ett val. Man måste tro på sitt budskap, tro på sin modell, ideologi, i den mån man fortfarande har kvar någon sådan, och tycka att det är värt att kämpa för den. Kan det vara så att den minskande marginalnyttan av nya reformer och de begränsade möjligheterna till stora förändringar och framsteg i dag bidrar till att den politiska retoriken blivit så hätsk och polariseringen så påtaglig? När det inte finns några banbrytande genombrott kvar måste man ändå försöka uppamma en viss entusiasm, ett hopp om en ny gryning, för sina partikamrater, valarbetare och i bästa fall även väljarna. Symbolfrågor laddas till max och motståndarna utmålas som inte bara konkurrenter om makten i en sund demokrati, utan som potentiella hot mot demokratin i sig. Det är inte riktigt friskt. Kanske skulle man kunna kosta på sig sakligare retorik om både målen och motsättningarna var lite tydligare?

Men nöjdhet som leder till uttråkning kan också ge mera destruktiva effekter. Lusten att slå sönder hela systemet finns till både höger och vänster, på lite olika sätt. Viljan att ta emot så många migranter som möjligt hänger också samman med detta: De äkta, kulturbärande människorna som söker lyckan framställs ibland som en sorts frälsare som ska ge våra liv mening, genom allt från ännu mera varierad mat till nya seder och bruk. Mona Sahlins berömda yttrande att invandrarna har ”en identitet, en kultur, en historia, någonting som binder ihop er. Och vad har vi? Vi har midsommarafton och sådana töntiga saker” är nog det tydligaste uttrycket för den inställningen, som kanske inte är lika högljutt central längre, men som fortfarande lever vidare och påverkar politiken.

August Strindberg låter mot slutet av sitt drama *Mäster Olof* den store reformatorn utbrista: ”Det var inte segern jag ville, det var striden!” Den tanken finns i flera varianter i både filosofi och litteratur. Och den förtydligar något viktigt i relationen mellan hopp och lycka – det är vägen som är målet, åtminstone i våra liv, vilkas gemensamma enda mål annars är döden. Det är hoppet som ger livet mening. Vårt behov av hopp förklarar också varför aktivister som uppnår sina mål genast omdefinierar dem, så att de måste fortsätta att kämpa för dem, eller helt enkelt byter mål. Sedan kan de, som alla rationella människor, naturligtvis argumentera för att målet alltid egentligen var det nya, eller att deras kamp för det ena hänger ihop med det andra. Ni kan själva finna många exempel på dessa fenomen.

Var finns då hoppet i samtiden om det inte finns i väst? Hoppet borde vara starkast där behoven är som störst, och det stämmer i viss mån. Själv tycker jag att den senegalesiska entreprenören och välståndsaktivisten Magatte Wade är en av de mest hoppingivande just nu. Hennes budskap till afrikanerna är att sluta sitta fast i det förflutna, sluta klaga över historien. Den gamla generationen kallas av henne och andra av hennes kaliber för *hippos*, flodhästar, medan de unga som ska bygga framtiden är *cheetahs*, geparder. Hennes budskap borde tas emot av alla som fastnat i hopplös kamp och som behöver nytt hopp för en bättre framtid:

> *If the Hippos haven't contributed to African prosperity in generations, why do so many people seem to think they're going to start contributing now? Why are so many people convinced that the same old aid tactics will suddenly create different results? Isn't that the definition of insanity – doing the same thing over and over and expecting different results?*
>
> *No. Our hope doesn't lie with the Hippos.*
>
> *We must lift ourselves out of poverty.*

Visst är det bra att göra en riktig bedömning av hur landet ligger innan man handlar, men sedan gäller det att göra något, och för det krävs det hopp om att ens handlingar ska ge resultat. Den italienske marxisten Antonio Gramsci ansåg att man skulle tänka pessimistiskt men handla optimistiskt. Även om jag inte håller med honom i mycket annat har han rätt i detta: Först gör man en realistisk bedömning, sedan sätter man fart och hoppas på det bästa. ■

Torbjörn Elensky *är författare och skribent.*

Hur man definierar västvärlden beror på ens politiska agenda.

FOTO: GETTY IMAGES

HISTORIEN – ETT POLITISKT REDSKAP

Både auktoritära stater och västliga demokratier använder historieskrivning för att forma människors uppfattning om nutiden.

Av **Leif Lewin**

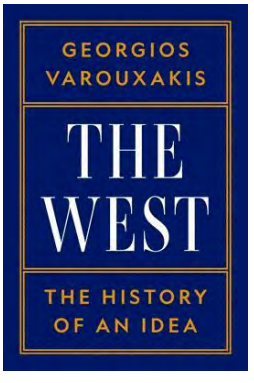
När jag tog studenten vid Karolinska högre allmänna läroverket i Örebro år 1960 ingick det i traditionen att abiturienterna kvällen före studentskrivningarna samlades på Stortorget framför statyn av Engelbrekt mitt emot Nikolaikyrkan, där han ligger begravd. Iklädda lustiga hattar – vi latinstudenter i lappmössor, jag själv med etiketten ”fusklapp” – genomförde vi en ceremoniell uppvaktning av bragdmannen från Bergslagen för att få framgång vid de kommande proven.

Vad var det vi hyllade egentligen? Även om ledstjärnorna ”Gud och fäderneslandet” som Herbert Tingsten tillskrivit den svenska skolan vid det här laget hade bleknat, hade ändå den undervisning vi fått varit ägnad att frammana stolthet över vårt lands historiska självständighet. Det var först flera år senare, när jag kommit till universite-

Forts. →

FOTO: GETTY IMAGES

Varouxakis ifrågasätter västvärldens gränser.

Ovan: Ukrainska kvinnor firar Kupalanatten, en högtid som blandar kristna och hedniska element.

tet och läst Erik Lönnroths avhandling om Kalmarunionen, som jag lärde mig att Engelbrekts uppror inte främst hade varit ett uttryck för svensk nationalism utan för den svenska adelns konstitutionalism (och ekonomiska egenintresse) gentemot danskt envälde. Engelbrekt blev liberal. Mycket riktigt är statyns anletsdrag modellerade på frihetshjälten Garibaldi; Engelbrekts utseende var okänt varför 1800-talskonstnären Carl Gustaf Qvarnström såg sig oförhindrad att låna drag av den vid tidpunkten omåttligt populäre italienaren.

Under 1930-talet gjorde också den lilla skaran svenska fascister ett patetiskt försök att lägga beslag på Engelbrekt som symbol för folklig frihetskamp, manliga ledaregenskaper och nationell renhet.

En liknande omprövning som den av Engelbrekt skulle jag omsider också göra av Gustav Vasa. Skolans sagor om hans äventyr i Dalarna fick ge plats för bilden av den skrupelfrie machiavellianen, som historieprofessorn Lars-Olof Larsson har beskrivit i en lysande biografi.

Historieskrivning är alltså sällan någon neutral process. Tvärtom kan historien vara ett redskap för att ge ett land en identitet. Bland fackfolk är den insikten välkänd, från den brittiske diplomaten och professorn E.H. Carrs banbrytande arbete på tidigt 1960-tal om hur historia alltid är en tolkning, fram till dagens konstruktivister med den amerikanska statsvetarprofessorn och skytteanska pristagaren Martha Finnemore i spetsen, som visat hur nationernas identitetssökande är en mäktig faktor i historien.

Ett par nyutkomna arbeten spinner vidare på denna tråd. I *The Art of Storytelling in Authoritarian Regimes* (Cornell University, 2025) nyanserar de i Storbritannien verksamma samhällsvetarna Ting Luo och Yan Wang den vedertagna bilden av hur propaganda bedrivs i auktoritära regimer som den kinesiska. Framgångsrik agitation är inte en

> Diktatorer anses kunna göra som de vill utan att fråga någon om lov. Verkligheten är en annan.

ensidig *top down*-verksamhet som dag efter dag trummar in ett och samma budskap.

Efter omfattande kvantitativ analys av vad som publiceras i sociala medier drar författarna slutsatsen att trovärdig berättarstrategi är tvådimensionell. Förvisso måste avsändarna ha ett bestämt budskap, ofta selektivt utvalt och ihärdigt framfört.

Men lika viktigt är att mottagarna är beredda att ta emot vad som sägs, och det förutsätter att de på något sätt känner sig delaktiga i processen. Hård kontroll och ett enkelspårigt narrativ när regimen känner sig hotad blandas därför med mera responsiva och manipulerande berättelser som ger medborgarna möjlighet att kontrollera informationen.

En och annan sanning, kanske rentav erkännandet av ett och annat misstag, måste därför serveras i floden av lögner och tillrättaläggande. Denna strategi får gemene man att lättare tro att just det har hänt som regeringen önskar. Så anpassar regimen smidigt sitt budskap efter omständigheterna.

Dilemmat påminner om den pedagogiska forskningens distinktion mellan att ”lära ut” och ”lära in”. Hur välartikulerad en föreläsning än är hjälper det föga om eleverna inte tar till sig budskapet. Skolundervisningens ögonkontakt, frågestund och anknytning till elevernas egna erfarenheter har i den auktoritära propagandan sin motsvarighet i den tillrättalagda faktakontrollens terapi.

Nödvändigheten att samarbeta med andra sägs ibland vara begränsad till demokratier, där det sällan förekommer att ett parti får egen majoritet. Diktatorer anses däremot kunna göra som de vill utan att fråga någon om lov. Verkligheten är en annan. Också diktatorer som Napoleon och Hitler behövde få stöd – och, som Luo och Wang visat, likaså auktoritära makthavare som de kinesiska.

Även i demokratiska länder används historien som ett politiskt redskap. I den uppmärksamma-

de *The West. The History of an Idea* (Princeton University Press, 2025) komplicerar den grekiskfödde brittiske statsvetaren Georgios Varouxakis föreställningen om ”väst”, som han finner förenklad. Författaren vänder sig mot att begreppet skulle stå för en enhetlig och oföränderlig ideologi ”from Plato to Nato” gentemot österländskt barbari. Tvärtom har begreppet en vindlande historia, där olika aktörer lagt in skiftande innebörd allt efter intresse och agenda.

Under antiken användes inte begreppet över huvud taget, vad än högtidstalare brukar anföra om västerlandets vagga. Uttrycket förekommer varken hos Platon eller Cicero. Det var i stället den franske sociologen Auguste Comte som började bruka ordet i mitten av 1800-talet, men inte – som senare blev fallet hos andra författare – för att beskriva förhållandet mellan Europa och kolonierna utan för att markera skillnaden gentemot det auktoritära tsarväldet. Rysskräcken var allmänt utbredd i 1800-talets och det tidiga 1900-talets Europa.

”Väst” är inte synonymt med Europa. Stundom har man inkluderat icke-europeiska stater som USA i ”väst”, i andra sammanhang har vissa europeiska länder uteslutits. Hör Ukraina till ”väst”? Varouxakis svar demonstrerar historiens potential som politiskt argument. Putin lyfter fram den ”urgamla enheten mellan Ryssland och Ukraina” som ett sätt att legitimera sitt anfallskrig. Ukraina sägs vara och alltid ha varit en del av det ortodoxa Storryssland, och denna enhet, som nu påstås hotad av ”nazister”, vill Putin återställa.

Samtidigt vill en övervägande del av ukrainarna höra till västerlandet och anamma vår fria livsstil. Medan väst svävar på målet om hur de vill avsluta kriget är det Putins bergfasta mål att restaurera enheten mellan de två länderna och återge Ryssland dess ställning som stormakt.

Hur begreppet ”väst” präglats av undflyende föränderlighet får hos Varouxakis en djupsinnig tolkning: Just mångtydigheten och förmågan till självkritik och självkorrigering – därmed avståndstagandet från allt vad fundamentalism heter – sägs vara kärnan i det västerländska, något som dock förutsätter att man blundar för den religiösa intolerans och fanatism som med jämna mellanrum har plågat vår världsdel.

Betyder det att västerländska honnörsord som åsiktsfrihet, rättvisa och jämlikhet bara är tomma ord? Så vill inte Varouxakis se det. Visioner saknar inte betydelse. De kan inspirera till handling. Ingenstans i världen kan man heller utan repressalier tala och skriva så fritt som i Europa.

Inte heller är ”väst” synonymt med den kristna

FOTO: GETTY IMAGES

Propaganda är inte bara *top down*. Här på Himmelska fridens torg.

> Ingenstans i världen kan man heller utan repressalier tala och skriva så fritt som i Europa.

världen. Efter den islamiska väckelsen i slutet av 1970-talet har islam åter etablerat sig i Europa. I vårt land hade vi under kort tid rentav en partiledare som kallade sig ”kulturell muslim” (Muharrem Demirok) och i dag har vi en annan partiledare med muslimska rötter och ett muslimskt klingande efternamn, Simona Mohamsson.

Insikten att historien kan användas som politiskt redskap ställer forskningen inför den maktpåliggande uppgiften att pröva den föreslagna historieskrivningens hållbarhet. I en tid av vetenskapskritik, *fake news* och ohämmat tyckande i sociala medier är detta en stor utmaning, samtidigt som man bör komma ihåg att nya källor och nya perspektiv snabbt kan omkullkasta det man kommit fram till; Engelbrekt kan framställas som nationalist eller liberal, men knappast som fascist.

Källkritikens storstädning bör utföras i ödmjukt medvetande om resultatens provisoriska karaktär och forskningens oupphörliga progress – men också i medvetande om att det inte finns något alternativ till att efter bästa förstånd forska vidare. ■

***Leif Lewin** är skytteansk professor emeritus i vältalighet och statskunskap vid Uppsala universitet.*

”Bara jag är klok och står här vacker i min vita kappa.” Texten på Novodvorskajas skylt låter knäpp på svenska. På ryska har den en ironisk ton.

RYSSLANDS MEST FÄRGSTARKA DISSIDENT

I Sovjet dömdes Valerija Novodvorskaja till psykiatrisk tvångsvård för sina politiska övertygelser. I Putins Ryssland gjordes hon till åtlöje som tv-underhållning.

Av **Erik W. Larsson** Illustration **Annelie Carlström**

På första maj år 2004 samlades ett hundratal demonstranter på Lubjankatorget i centrala Moskva, framför den massiva byggnad som en gång hyste KGB:s högkvarter. Under parollen ”Civilsamhället mot polisstaten” protesterade de mot de auktoritära tendenser som alltmer präglade Vladimir Putins styre.

Vid denna tid var protester mot regeringen ofta små och lågmälda. De flesta ryssar gillade trots allt den nye presidenten, som lovade ordning efter 1990-talets kaos. Sammankomsten på Lubjankatorget hade nog fallit i glömska om det inte vore för ett välkänt fotografi som togs den dagen. På bilden syns en kvinna med fyrkantig kroppshydda, stora glasögon och en frisyr som ser ut att vara klippt efter en kastrull. Runt halsen bär hon en handskriven skylt i svart tusch:

”Ni är alla idioter och borde söka vård! Bara jag är klok och står här vacker i min vita kappa.”

För den oinvigde kunde bilden föreställa en förvirrad och mentalsjuk person av det slag som driver runt på gator och torg i stora städer. Men kvinnan på bilden är ingen mindre än Valerija Novodvorskaja – en av den ryska historiens mest mytomspunna dissidenter.

Novodvorskaja föddes år 1950 i nuvarande Belarus, men växte upp i Moskva. Hon var en begåvad men ensam flicka som sällan kände sig hemma bland jämnåriga. I stället levde hon genom böcker, som hon konsumerade i rasande takt.

Som 15-åring infann sig Novodvorskaja på ett militärt mönstringskontor och bad att få resa till Vietnam för att delta i kriget mot USA. Hon kände redan då en plikt att stå på de svagas sida – som hjältarna i de historiska romaner hon älskade.

När hennes far gav henne boken *En dag i Ivan Denisovitjs liv* av Alexander Solzjenitsyn förändrades allt för Novodvorskaja. Skildringen av livet i

Forts. →

Stalins läger väckte ett raseri mot den regim som hade förstört hennes land. När sovjetiskt pansar rullade in i Prag år 1968 kände hon sig tvungen att agera.

Ett drygt år senare samlades hundratals inbjudna gäster i Kreml för en föreställning av operan *Oktober*, som hyllade Lenin och revolutionen. Strax före ridå började små papperslappar singla ner från läktaren. På lapparna stod en dikt tillägnad kommunistpartiet, vars första strofer löd:

Tack du parti,
för allt du har gjort och gör,
för vårt nuvarande hat,
Tack du parti!
Tack du parti,
för allt som förråtts och sålts,
för det vanärade moderlandet,
Tack du parti!

Dikten var inte bara en kritik av den rådande eliten eller Stalins övergrepp. Den fördömde hela det kommunistiska projektet, från Lenins revolution till Brezjnevs invasion av Tjeckoslovakien. Till vakternas stora förvåning var det en flicka i tonåren som hade kastat lapparna från läktaren. Valerija Novodvorskaja gjorde inga försök att fly, utan lät sig lugnt gripas av säkerhetspolisen.

Novodvorskaja förhördes ingående av agenter från KGB. När protokollen lades framför henne läste hon dem noggrant, rättade några stavfel och vägrade att skriva under. I häktet fortsatte hon att skriva regimkritiska meddelanden på små papperslappar, som hon kastade ut genom fönstret i sin cell.

Efter några dagar i KGB:s förvar skickades Novodvorskaja till en rättspsykiatrisk undersökning. Där förklarades hon otillräknelig och fick, liksom många sovjetiska dissidenter, diagnosen ”smygande schizofreni”. I journalerna tillskrevs hon även ”reformatoriska vanföreställningar” och ”filosofisk intoxikation”. Hon dömdes till tvångsvård och fördes till ett psykiatriskt specialsjukhus i Kazan.

Att spärra in politiska motståndare på mentalsjukhus blev etablerad praxis i Sovjetunionen från slutet av 1950-talet. Logiken formulerades öppet av Nikita Chrusjtjov vid en partikonferens: ”Människor som kämpar mot kommunismen har uppenbarligen psykiska problem”, förkunnade generalsekreteraren till publikens skratt och applåder.

Psykiatrin erbjöd regimen flera fördelar. Obekväma personer kunde spärras in utan rättegång och samtidigt berövas sin politiska trovärdighet. Till skillnad från fängelsestraff hade tvångsvården inget slutdatum. Den intagne kunde hållas kvar så länge läkarna – eller deras politiska kommissarier – ansåg att sjukdomen bestod.

”Att spärra in politiska motståndare på mentalsjukhus blev etablerad praxis i Sovjetunionen från slutet av 1950-talet.”

Diagnosen ”smygande schizofreni” utvecklades av den sovjetiske psykiatern Andrej Snezjnevskij och hans kollegor från den så kallade Moskvaskolan. I deras modell kunde schizofreni anta en långsam och subtil form, som inte nödvändigtvis inkluderade psykotiska symtom som hallucinationer eller vanföreställningar. I stället tog den sig uttryck i bristande social anpassning, konflikter med myndigheter eller en överdriven fixering vid filosofiska eller politiska idéer. Kritiker av systemet kunde därmed lätt klassificeras som psykiskt sjuka och i behov av behandling.

Novodvorskajas vistelse på sjukhuset i Kazan varade i två år. I sina memoarer skildrade hon ingående de metoder som användes mot patienter som henne själv. Dessa inkluderade smärtsamma tandingrepp och injektioner med syrgas under huden. Patienter med ”smygande schizofreni” ordinerades extremt höga doser av det antipsykotiska läkemedlet *haloperidol*, vars biverkningar kan vara mycket obehagliga och ibland livslånga. Syftet var att bryta ner patienternas motstånd och framtvinga lydnad.

Valerija Novodvorskaja visade sig dock svår att knäcka. Kort efter sin utskrivning från anstalten i Kazan återupptog hon sin politiska verksamhet. Under 1970-talet skrev hon ett stort antal essäer och deltog i samizdatrörelsen, som kopierade och spred förbjudna texter. Hon organiserade flera underjordiska rörelser med antikommunistiska program. Myndigheterna svarade med återkommande gripanden och tvångsintagningar på sjukhus. Ibland placerades hon på vanliga avdelningar, ibland på särskilda anstalter som den i Kazan. Med tiden tappade hon själv räkningen på hur många gånger hon spärrats in.

När Michail Gorbatjov kom till makten i mitten av 1980-talet lättade trycket, och dissidenter som

Novodvorskaja blev mer synliga för allmänheten. År 1988 var hon med och grundade oppositionspartiet Demokratiska unionen. Partiet var litet men dess blotta existens en provokation – kommunistpartiet var enligt författningen det enda tillåtna. Novodvorskaja och hennes medarbetare demonstrerade på gatorna, delade ut flygblad och använde den förbjudna ryska trikoloren, långt innan den blev landets officiella flagga.

Även bland demokratiska aktivister utmärkte sig Novodvorskaja för sin radikalitet. Många ville verka inom systemet och hoppades på Gorbatjov som en drivkraft för förändring. Men Novodvorskaja hade ingen smak för kompromisser och såg hela statsapparaten som illegitim och kriminell. I en essä med titeln ”Heil Gorbatjov” hånade hon dem som fogade sig och okritiskt hyllade den nye ledaren.

Efter Sovjetunionens fall följde en tid av upprättelse för dissidenter som hade stämplats som psykiskt sjuka. Mest känd bland dem var Vladimir Bukovskij, som återvände från sin exil i Storbritannien för att delta i en rättsprocess mot kommunistpartiet. Om personer som Bukovskij rådde nu bred enighet – de hade förföljts av regimen och var i själva verket friska. Men kring Valerija Novodvorskaja rådde fortfarande en del tvivel. Var hon ändå inte en smula galen?

Folkets tveksamhet inför aktivister som Novodvorskaja tog sig uttryck i begreppet *demschiza* – en sammanslagning av orden för *demokrat* och *schizofreni*. Termen användes nedsättande om personer vars reformiver uppfattades som överdriven eller fanatisk. Hit räknades exempelvis politikern Sergej Kovaljov och Jelena Bonner, hustru till fysikern Andrej Sacharov. Men själva sinnebilden för en demschiza var Valerija Novodvorskaja.

Valerija Novodvorskaja visade sig vara mer lämpad för barrikaden än för parlamentet. Hennes parti saknade såväl väljarstöd som resurser och tog aldrig plats i duman. Själv förblev hon ett slags kultfigur, som ständigt dök upp på demonstrationer med diverse plakat om halsen. Under Boris Jeltsins första år var hon en lojal anhängare – även när presidenten lät stridsvagnar beskjuta parlamentet år 1993. Men kriget i Tjetjenien blev droppen för Novodvorskaja. Kompromisslös som alltid liknade hon invasionen vid Hitlers angrepp mot Polen och skålade öppet för ”de tjetjenska vapnens seger”.

Med tiden kom den ryska ekonomin alltmer att domineras av oligarker, medan viktiga poster i statsapparaten fylldes av kadrer från gamla KGB. Liberala krafter trängdes undan av kommunister som Gennadij Ziuganov och nationalister som Vladimir Zjirinovskij. För Novodvorskaja fanns det ingen kvar att stödja, och hon hamnade i opposition mot alla.

Novodvorskaja dömdes till psykiatrisk tvångsvård som 19-åring för sin opposition mot regimen.

Ofta bjöds hon in till tv-program för att säga förbjudna saker som slog publiken med häpnad. Novodvorskaja kallade sovjetiska krigshjältar från andra världskriget för fascister och avfärdade Lev Tolstoj som en ”obegåvad författare”. I hennes värld fanns det ingen som dög och alla var korrumperade.

Med åren cementerades bilden av Novodvorskaja som en demschiza, vars utspel borde tas med en nypa salt. Detta följde i viss mån av hennes medverkan i en del märkliga tv-inslag. I ett sådant lärde hon en tecknad figur att fäktas med en sopkvast; i ett annat åt hon en jättestor glass formad som en tegelsten. Men Novodvorskajas sviktande anseende hade även politiska orsaker. Hennes Ayn Rand-inspirerade libertarianism

Forts. →

framstod som djupt främmande för många ryssar, och hennes vana att likna meningsmotståndare vid Hitler förstärkte bilden av henne som en obalanserad fanatiker. Med tiden reducerades hon till ett slags driftkucku, vars kroppshydda och nasala röst tacksamt hånades av komiker.

När Vladimir Putin tog makten år 2000 hade han brett stöd bland liberala politiker, men Novodvorskaja lät sig inte luras. I en radiointervju varnade hon för att ”diktatorn” Putin och hans hejdukar från KGB var på väg att avskaffa demokratin. Även i de egna leden avfärdades hon som överdrivet alarmistisk, om inte rentav paranoid. Alla visste ju att Putin var en hängiven demokrat som bara försökte få ordning på landet.

Under de följande åren tog Putins regering ett allt fastare grepp om medierna. Mot slutet av 2003 kontrollerade staten alla stora tv-kanaler, som nu fungerade som regimens megafoner. Men att bara lovprisa presidenten dygnet runt var inte tillräckligt. Väljarna behövde också övertygas om att Vladimir Putin var deras enda alternativ. Detta uppnådde man genom att framställa andra politiska partier och ledare som obalanserade och irrationella.

Att låta Valerija Novodvorskaja företräda Rysslands liberaler passade Kreml utmärkt. Hon var visserligen en skarp debattör som tidigt genomskådade Putins demokratiska charader, men hennes udda framtoning och stämpel som en demschiza gjorde det lätt för makten att avfärda hennes resonemang som ren galenskap.

Denna strategi drevs till sin spets i debattprogrammet *K barjeru* (”Mot barriären”), lett av propagandisten Vladimir Solovjov. I ett avsnitt från 2003 ställdes Novodvorskaja mot den hetlevrade Vladimir Zjirinovskij. Hon inledde med att likna sin motståndare vid Hitler. Han kontrade med att anklaga Novodvorskaja för att representera ”den demokratiska fascismens diktatur”. Inom kort skrek de i mun på varandra. Novodvorskaja kallade Ryssland för ”ondskans imperium”, medan Zjirinovskij vrålade åt henne att lämna landet. Mellan dem stod Solovjov och suckade. Budskapet var tydligt – varken liberaler eller nationalister är riktigt kloka. Tack och lov att Putin finns.

Under 2000-talet hårdnade klimatet för regimkritiker i Ryssland, men Valerija Novodvorskaja vek inte en tum. I texter och intervjuer beskrev hon Vladimir Putin som ett ”monster” och en ”mörkrets gestalt”. Hon anklagade också säkerhetstjänsten FSB för att iscensätta terrordåd mot den egna befolkningen, för att bana väg för Putins maktövertagande. För sådana utspel fick många aktivister plikta med livet, men Novodvorskaja kom undan oskadd. Utöver att gripas vid ett par demonstrationer så lämnades hon mestadels i fred, och fick säga vad hon ville.

> ”Hennes vana att likna meningsmotståndare vid Hitler förstärkte bilden av henne som en obalanserad fanatiker.”

Var Novodvorskaja verkligen galen? Det är i efterhand svårt att säga. Att hon skulle uppfylla kriterierna för någon psykossjukdom verkar inte så troligt. Men ingen kunde förneka att hon var extremt udda. Den liberale skribenten Alfred Koch, som kände Novodvorskaja väl, beskrev henne som en briljant och djupt bildad skribent – men också som ”helt vansinnig”. Det är fullt möjligt att vissa läkare gjorde samma bedömning och betraktade henne som genuint sjuk.

Allt som sades om Novodvorskaja var inte sant. Det berömda fotografiet som nämndes i artikelns inledning visade sig senare vara manipulerat. Men bilden av Novodvorskajas förakt för landsmännen var knappast tagen ur luften. Ofta återkom hon till samma bittra slutsats – att den frihet hon själv kämpade för inte var särskilt efterfrågad i Ryssland. I en essä hävdade hon att högst 5 procent av ryssarna tillhörde den europeiska traditionen av demokrati och individuell frihet. Resten avfärdade hon som ”reptiler, amöbor och toffeldjur”.

Novodvorskaja förblev ogift och flyttade aldrig från sin mors lägenhet i Moskva. Under början av 2010-talet försämrades hennes hälsa markant, sannolikt till följd av övervikt. Misstron mot sjukvården var livslång, och hon behandlade sin diabetes med olika huskurer. När hon avled år 2014 kom tusentals ryssar till begravningen för att ta farväl.

Valerija Novodvorskaja ägnade hela sitt liv åt att kämpa för frihet och demokrati. Men mot slutet frågade hon sig ofta om allt hade varit förgäves, och om hon hade spelats ut av sina fiender. Man kan förstå varför. I Sovjetunionen låstes hon in för att hon ansågs galen, under Putin fick hon vara med i tv av samma skäl. ■

***Erik W. Larsson** är läkare och frilansskribent.*

EKONOMI & PSYKOLOGI

I sagan är rikemannen alltid ond

CECILIA NIKPAY
är ekonom och journalist i Affärsvärlden.

***Guilty pleasures* kände** jag förstås till. Ostbågar, reality-tv, eller vilka böjelser man nu inte tycker hör hemma i ens smakregister. Nu har jag lärt mig att liknande förkärlekar för billiga berättargrepp kallas *guilty tropes*.

En kompis erkände att hon motvilligt ser fram emot *the villain's speech* i slutet av filmen. När elakingen stannar upp i helt fel ögonblick och delar sitt livs historia med hjälten. Just då han hade läge att döda honom. Men jag vill ju veta! Sa hon.

Vanligare psykologiska ostbågar är kanske att se den hopplöst underskattade briljera. Eller att få barnslig hjärtklappning när någon hemlig fil snabbt, snabbt ska laddas ner medan hotet närmar sig dörren.

Själv kan jag titta på hur många mediokra serier som helst där tjuven och polisen kliver allt djupare ner i något moraliskt träsk genom konstant felaktiga vägval. Det som skulle ha varit lätt att fixa i början blir alltmer kostsamt. Den fege (jag) behöver bli påmind om vad det kostar att väja.

Att tolka narrativ som önskeuppfyllelser och symboler är förstås en psykoanalytisk ansats, som förfinades av Freuds lärjunge Bruno Bettelheim och Jungs dito Marie-Louise von Franz. De resonerade att man inte letar efter sagans moraliska budskap utan vilket psykiskt problem den försöker gestalta och lösa på ett sätt så att vi kan gotta oss åt förbjudna önskningar, aggressioner och avund utan skuld.

Klassiska sagor är till exempel ovanligt tätbefolkade med elaka styvmödrar, som tillåter det lysnande barnet att leva ut negativa känslor om sin mamma utan att det kommer för nära. Där finns också väldans många högfärdiga och korkade syskon, som gör det underskattade syskonets triumf till ett rättvist straff.

Gillar man politik och ekonomi är det kul att se hur slugt berättelserna hanterar framgång och rikedom. I psykets familjedrama fantiserar barnet ofta om att det egentligen kommer från en mer förnäm familj. Den bortbytta prinsessan och okände kungasonen gör den resan från koja till slott utan att vara uppkomlingar. De återställer ju bara den rätta ordningen.

De flesta sagor har också en riking som är orättmätig ägare till sin förmögenhet. Falska kungar, drakar och charlataner är de som sitter på skatterna. Så att hjälten kan ta dem utan att framstå som avundsjuk eller roffig.

Den onde rikemannen separeras alltså från de åtråvärda pengarna, som det blir legitimt att önska sig. Sagans rika låter oss också känna lite skuldfri girighet. Jätten vill ha mer guld, styvsystrarna gifta sig uppåt och monstret ruvar vaksamt på skatten. Vi får njuta av tanken på det härliga guldet och samtidigt fördöma begäret efter det.

Dessutom har pojken som vinner slottet och prinsessan ofta hunnit vara snäll mot någon gammal gumma eller haltande get, får vi veta. Sagan bedyrar att minsta moraliska handling kan förtjäna en enorm belöning. *Just det*, smaskar våra psyken. En sån vore jag värd! För jag har väl också hjälpt någon över gatan någon gång. Tror jag.

Vill finansfolket få lite bekräftelse i tider av *all time highs* på börsen, kan de kanske välja *Jack och bönstjälken* till godnattsaga? Den fattige pojkens riskvilja och olydnad som slår sparsamheten. Och kapitalet kommer bokstavligen ur en magisk tillgång med explosionsartad tillväxt.

Miljööroliga ser sig speglade i *Rumpelstiltskin*, där hjältinnan ställs inför ett omöjligt produktivitetskrav: Halm ska bli guld. En hemlig finansiär löser problemet men vill ha framtida generationer i utbyte. Först när han namnges (den dolda kostnaden identifieras) så bryts makten. Lite oklart vad man kan dra för lärdomar av det, dock.

På Netflix och i biosalongen fungerar önskeuppfyllandet och lösningsidéerna likadant, med lite moderna twister. Den hemlige prinsens återupprättade börd ersätts kanske av en nörds entreprenöriella framgångar. Och berättelsernas slut problematiseras. Lycklig i alla sina dagar har blivit frågan om vi alls förmår känna lycka.

Men klassikernas symbolkraft finns kvar. De som förespråkar en miljardärsskatt, till exempel, talar aldrig om avundsjuka utan förespeglar sagans version av att vi har rätt till pengarna. Och där tar leken slut. För precis som vi nog inte vill se våra syskon uppätna av monster eller vår mamma gå upp i rök på riktigt, så ska psykologiska ostbågar förbli just det.

Annars finns ett annat sagobudskap att betänka: Med skatten kommer ofta en förbannelse. ■

”De som förespråkar en miljardärsskatt, till exempel, talar aldrig om avundsjuka.”

TORSDAG 24/9

11.00–11.30
55 historiska myter
Åke Persson (journalist och författare) och Blanche Sande om de mest välspridda historiska myterna – hur de uppkom och hur verkligheten ser ut.

13.00–13.30
Kung Kristina 400 år
Svante Nordin (professor em. i idé- och lärdomshistoria) och Blanche Sande om drottning Kristinas kulturella hov.

13.45–14.15
Från Stockholm till Jerusalem
Daniel Schatz (doktor i statsvetenskap) och Adam Cwejman om Sveriges relation till Israel och Palestina under sju dramatiska decennier.

15.00–15.30
Därför fungerar inte svenska skolan
Linnea Lindquist (rektor och debattör) och Blanche Sande om varför den svenska skolan bara funkar för akademikerbarn.

15.45–16.15
Svensk liberalisering under tre decennier
Fredrik Johansson (kolumnist i Axess) och Adam Cwejman om liberala reformer i Sverige under tre decennier – vart har de lett oss?

FREDAG 25/9

10.00–10.30
Capri: kulturhistoriska skisser
Bengt Jangfeldt (författare) och Lotta Gröning om ön som genom historien lockat till sig konstnärer, författare, politiker och kungligheter.

10.45–11.15
Stad och stil
Lars Anders Johansson (kolumnist i Axess) och Nina Solomin om fint och fult i våra svenska städer.

11.30–12.00
Tunnelseende: Israel, Hamas, Iran och kriget om verkligheten
Magnus Norell (doktor i statsvetenskap) och Lotta Gröning om kriget mot verkligheten i rapporteringen om Gaza.

13.00–13.30
Kung Kristina 400 år
Svante Nordin (professor em. i idé- och lärdomshistoria) och Blanche Sande om drottning Kristinas kulturella hov.

13.45–14.15
Livet och politiken
Susanna Birgersson (kolumnist i Axess) samtalar med Nina Solomin om hur hon gjorde upp med vänsterliberalismen.

14.30–15.25
Podcasten HakeliusPopova LIVE
Johan Hakelius och **Susanna Popova** spanar om veckans händelser i politiken och kulturen i sin podcast.

15.30–16.00
Samtida bekännelser
Martin Jonols (dramatiker och författare) samtalar med Blanche Sande om sin morfar som övervakades av Säpo – och om att leva i en sekt.

LÖRDAG 26/9

10.00–10.30
Johan Tobias Sergel. Konstnär och europé
Magnus Olausson (konstvetare) och Lotta Gröning om skulptören Johan Tobias Sergels konstnärskap – och varför geniet glömts bort.

10.45–11.15
Stad och stil
Lars Anders Johansson (kolumnist i Axess) och Nina Solomin om fint och fult i våra svenska städer.

11.30–12.00
Livet och politiken
Susanna Birgersson (kolumnist i Axess) samtalar med Nina Solomin om hur hon gjorde upp med vänsterliberalismen.

13.00–13.30
Brandbergen
Bengt Ohlsson (författare) samtalar med Nina Solomin om sin roman *Brandbergen*, där främlingars liv oväntat sammanlänkas – och rör sig mot en katastrof.

13.45–14.15
Nidbildens historia
Johan Hakelius (författare och politisk chefredaktör för Fokus) samtalar med Lotta Gröning om nidbildernas historia – och deras roll i att trotsa makten.

14.30–15.00
Nordiska synagogor, deras arkitektur och historia
Daniel Leviathan (doktor i judaistik) samtalar med Adam Cwejman om byggandet av synagogor i Sverige som ett uttryck för judisk närvaro och inkludering.

15.15–15.45
Om att misslyckas
Peter Englund (historiker och akademiledamot) och Lotta Gröning om hur spektakulär lycka ändat i spektakulär olycka i historiens största fiaskon.

Chefredaktör Nina Solomin och Axess redaktion finns på plats.

AXESS på Bokmässan

Välkommen till oss i **ny monter och på ny plats B08:21.** Vi ser fram mot att ses!

KULTUR

TRADITION / CIVILISATION / KULTURRÅDET

FOTO: TT

Karin Westin Tikkanen om det gåtfulla skriftspråket linear B s. 58
Björn Linnell om vem Jesus egentligen var s. 62
Lena Kåreland om Auguste Rodins staty av Balzac s. 64
Henrik Nilsson vill att poeten Ko Un ska få en renässans s. 66
PJ Anders Linder läser Hans Bergström s. 68
Bengt Ohlsson lyssnar på Carly Simon s. 69

Jules-Alexandre Grüns porträtt av Cyrano de Bergerac med Rodins Balzacstaty. Läs mer på s. 64.

FOTO: ALAMY

Michael Ventris visade att linear B var en gammal form av grekiska. Här är han i sitt hem i London 1953.

SPRÅKFORSKNING

Det visade sig vara rena grekiskan

Skriftspråket linear B hade varit ett mysterium i nästan ett halvsekel när engelsmannen Michael Ventris knäckte chiffret år 1952 – efter en intensiv korrespondens med den svenske arkeologen Arne Furumark.

*Av **Karin Westin Tikkanen***

Arne Furumark (1903–1982) var under en period en av de mest synliga svenska klassiska arkeologerna. Han var särskilt specialiserad på tidig grekisk keramik. I slutet av 1940-talet ledde han de svenska bronsåldersutgrävningarna i Sinda på Cypern. Han skrev populärvetenskapliga böcker och artiklar om Italiens tidiga historia och forntiden och föreläste i radion.

År 1951 dog Axel Persson, professor i klassisk fornkunskap och antikens historia vid Uppsala universitet. Eftersom Furumark då undervisade på institutionen i Uppsala fick han sortera och besvara Perssons kvarvarande korrespondens. I ett brev från en ung engelsk arkitekt, Michael Ventris, inbjöds Persson att delta i arbetet med att tolka gåtan linear B, det historiska skriftspråk som hade använts på Kreta och i delar av det grekiska fastlandet.

Ventris hade då ägnat sig åt ämnet i drygt ett år. Eftersom han var verksam som arkitekt gjordes allt arbete på fritiden, men Ventris hade ändå lyckats bygga upp en formidabel mängd kontakter bland dåtidens språkforskare, i bland annat USA, England, Tyskland, Frankrike och Italien. Axel Persson hade själv publicerat ett inlägg i debatten i vilket han föreslog att linear B skulle kunna vara grekiska (en tolkning som många då ansåg vara ogrundad), och det blev därför naturligt för Ventris att ta kontakt även med den svenske professorn.

Gåtan ”linear B” hade gäckat forskarna i nästan ett halvt sekel. Skriften upptäcktes i samband med sir Arthur Evans utgrävningar i Knossos på Kreta vid 1900-talets början. Den antogs ha använts av minoerna, det mytiska folk som lydde under legendernas kung Minos, han som sades ha byggt labyrinten i Knossos. Evans var också delaktig i att upptäcka två andra tidiga skrifter på ön, en hieroglyfisk skrift och en skrift med tecken som såg en aning mer linjära ut, och som Evans därför kallade ”linear A”. Skrifttavlorna som hittades i Knossos var yngre än de övriga och var skrivna med tecken som såg ännu mer linjära ut än A-skriften. Evans kallade dem därför ”linear B”.

Det var en förbryllande och fascinerande gåta. Det var en allmänt vedertagen sanning att det grekiska alfabetet hade skapats någon gång i skiftet 900/800-talet f.Kr. genom kontakt med handelsfolk i östra Medelhavsområdet. Här fanns nu bevis för att människor på Kreta hade kunnat skriva nästan ett millennium tidigare än så: linear A-tavlorna daterades till perioden 1800–1450 f.Kr. och linear B-tavlorna var något yngre än så, cirka 1450–1200 f.Kr.

Evans önskan att själv få vara först med att knäcka gåtan ställde till det vad gällde tolkningen. Han lät bara publicera mindre delar av allt material, vilket innebar att intresserade kodknäckare inte fick nog med texter för att kunna arbeta systematiskt med det. De båda världskrigen gjorde det dessutom svårt att resa till Grekland och att bese det material som fanns i museiarkiven.

Under perioden mellan krigen hände dock spännande saker. År 1939 grävde arkeologer i Pylos, på Peloponnesos, och fann då flera hundra lertavlor skrivna med linear B. Det försvårade tolkningen att folket som använt sig av det var det mytiska folket på Kreta, ”minoerna”.

FOTO: TT

Skrift med linear B.

Forts. →

År 1950 kunde de grekiska museerna öppna igen, och linear B-tavlorna på Kreta blev åter tillgängliga. Och 1951 kom en första utgåva av lertavlorna från Pylos. Ventris var en av dem som tog itu med det hela. Han började med att ta kontakt med forskare som redan hade uttalat sig om saken. Året efter kom så den stora vändningen. Volymen med fynden från Knossos, *Scripta Minoa II* med det samlade linear B-materialet, kom i januari 1952, och samma år hittade man ännu fler linear B-tavlor i Mykene, den stad där den legendariske storkonungen Agamemnon residerade – han som samlade de grekiska trupperna i kriget mot Troja. I kombination med materialet från Pylos innebar det att forskarna med ens hade flera tusen skrifttavlor att arbeta med.

Genom hela processen hade Ventris utgått ifrån att språket i linear B-tavlorna inte var grekiska. Men sommaren 1952, med allt det material som nu fanns tillgängligt, kunde han börja pröva sina olika teorier på ett nytt sätt. I början av juni 1952 blev han slutligen övertygad om att det måste handla om grekiska. Han insåg att han kunde börja översätta fler och fler ord och satte samman ett utkast till en ordlista, med ord som *pa-te* (*πάτερ*; pappa), *ma-te* (*μήτηρ*; mamma), *o-u* (*οὐ*; inte). Han gjorde kopior på sitt tolkningsförslag och ordlistan och skickade runt det, som han brukade, till sina internationella forskarkontakter.

Furumark skulle senare beskriva breven från Ventris, med tolkningsförslaget och ordlistan, som ”en bomb” som hade fallit ner i hans brevlåda tidig höst 1952. Det blev början på en intensiv period av korrespondens mellan de två, där Furumark berömde Ventris för framstegen och kom med nya tolkningsförslag gällande enskilda skrivtecken men också ord. Furumark involverade också Gudmund Björck, professor i grekiska, och i slutet av september slog de två samman sina seminarier för att på bästa sätt hitta tiden att få se det forntida skriftspråket avslöja sig som grekiska. De två svenskarna blev på så vis bland de första internationella forskarna att uppmärksamma Ventris bedrift, och Uppsala blev det första universitetet i världen med ett specifikt linear B-seminarium.

Tolkningen av linear B innebar en häpnadsväckande utveckling. Det stod nu klart att människor på Kreta kunnat skriva flera hundra år före det grekiska alfabetets tillkomst, och de hade också talat och skrivit *grekiska* långt före de homeriska dikternas tillkomst. Innehållet i tavlorna var långt ifrån Homeros episka sånger. Det handlade om palatsadministration, med listor på boskap och kvitton på hur stora marker olika individer ansvarade för, och hur mycket säd som fanns i förråden. Ändå var det en högst kittlande sak att kunna läsa mer än 3 000 år gamla texter, de äldsta skriftliga beläggen på ett indoeuropeiskt språk. Det var en utveckling som intresserade inte bara Ventris brevvänner runt om i världen. Samma höst blev de svenska tidningarna först i världen med nyheten om att linear B-tavlorna dechiffrerats.

Inom forskarvärlden är det en hederskodex att den som är först med att upptäcka någonting nytt också ska vara den som först publicerar något om det. Furumark skriver åtskilliga gånger i breven till Ventris hösten 1952 att han ser fram emot den vetenskapliga artikel Ventris då är i färd med att skriva om dechiffreringen, tillsammans med John Chadwick, lektor i klassiska språk i Cambridge. Det sades att artikeln skulle komma att publiceras någon gång året efter. Furumark konstaterade att det skulle bli mycket enklare att tala om upptäckten när det fanns någonting i tryck som befäste att Ventris var den som kommit på allting.

Samtidigt talade de båda två öppet om tolkningen och försökte inte dölja den nämnvärt. Redan i juni 1952 gav Ventris en radioföreläsning för BBC där han berättade om sitt tolkningsförslag. Och i september 1952 berättade Furumark om Ventris dechiffrering av den forntida skriften och om hur han själv kommit att bidra till tolkningen. Furumark bidrog ofta med sådana föreläsningar om framför allt grekisk arkeologi och historia, och inte sällan uppmärksammades detta i form av små nyhetsnotiser i tidningarna dagen efter. Journalisterna skrev gärna om nya rön inom arkeologi och historieforskning.

Kort efter föredraget blev Furumark kontaktad av Svenska Dagbladet, som bad honom skriva en serie artiklar på temat. Han tackade då nej, eftersom han var mån om att Ventris och Chadwick skulle hinna publicera sin artikel först. Men tidningen såg ingen anledning att vänta.

Fredagen den 21 november 1952 blev Furumark uppringd av en journalist på Svenska Dagbladet som hade fått nys om att dechiffreringen av linear B var någonting att hålla ögonen på. Journalisten försökte få Furumark att säga någonting mer specifikt om saken, men denne vägrade och sade att hans inställning var densamma som i september. Journalisten hävdade då att han var på väg att intervjua Ventris själv, och att tidningen redan talat med en amerikansk språkforskare, professor Emmett L. Bennett, mannen bakom utgåvan av linear B-texterna som hade hittats i Pylos. Det enda tidningen önskade från Furumark var en kontext till det som berättats. Journalisten avslutade samtalet med ett löfte om att ringa upp igen

ett par timmar senare, och sade att han då skulle kunna redovisa för Furumark vad Ventris och Bennett sagt. Som utlovat kom ett samtal till lite senare samma dag. Journalisten förklarade då att intervjun med Ventris hade blivit försenad men att tidningen säkert skulle få den från London vilken stund som helst. Däremot fick Furumark en sammanfattning av vad Bennett hade sagt, ett försiktigt men ändå positivt svar, vilket gjorde att Furumark trots allt valde att uttala sig om saken.

När tidningen kom på morgonen dagen efter insåg Furumark att han blivit lurad. I en stor artikel på Svenska Dagbladets förstasida förkunnades nyheten om dechiffreringen, ”Forskarbragd löser mångtusenåriga skriftgåtor”, men intervjun med Ventris lyste med sin frånvaro. Den ende som uttalar sig i artikeln är Furumark, som av tidningen jämförs med den svenske diplomaten David Åkerblad, som bidrog till arbetet när fransmannen Jean-François Champollion lyckades tolka de egyptiska hieroglyferna i början av 1800-talet. Furumark gjorde vad han kunde för att reparera skadan. Han kontaktade Dagens Nyheter och gav en lång intervju där han återkommande lyfte Ventris som huvudpersonen i dechiffreringen. Andra svenska tidningar låg inte långt efter, och Stockholms-Tidningen och Expressen uppmärksammade nyheten.

Redan på söndagen den 23 november skrev Furumark ett långt brev till Ventris för att förklara vad som hade hänt, och bifogade tidningsurklipp. Ventris tog det hela med ro. I ett brev daterat den 25 november skrev han: ”Please do not worry about our reactions to the publicity we have received in the Swedish press, even though it may have got a little out of our control.”

I samma brev berättade Ventris att han hade fått en liten föraning om vad som hade hänt eftersom han fått ett telegram från en god vän i Sverige som lyckönskade honom till bragden. Samma dag hade han också blivit kontaktad av Dagens Nyheters Londonkorrespondent ”fröken Håkansson”, som bad om att få en intervju för att kunna skriva ett porträtt av honom. Artikeln kom ut torsdagen den 27 november, och Ventris kommenterade i ett brev till Björck ett par dagar senare att det ju tyvärr inte är möjligt att kontrollera att allt som återges av en intervju är helt riktigt. Han sade till exempel aldrig att han var tacksam mot ”slaktare och bagare för lösningen” (en omskrivning av det faktum att linear B-tavlorna räknar upp olika yrken i en agrar ekonomi).

Som brukar ske tonade den omedelbara mediala uppmärksamheten snart bort. Men de svenska journalisternas intresse väcktes igen i april 1954,

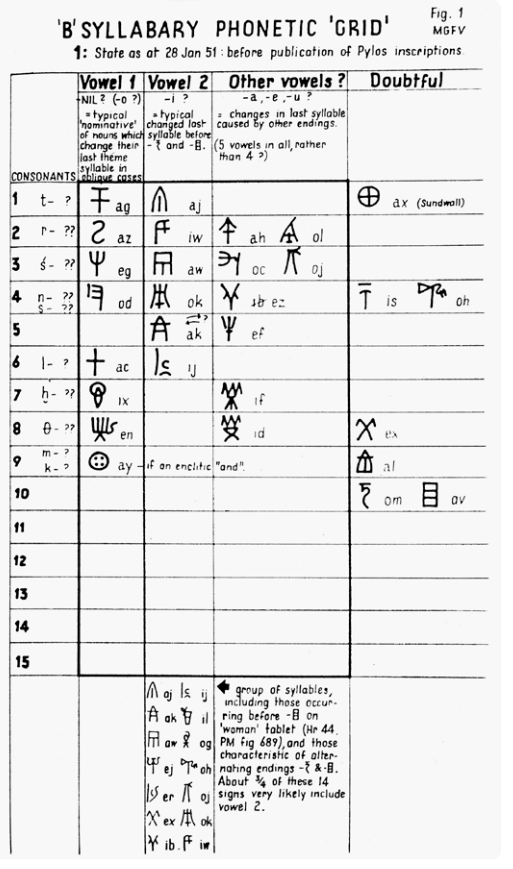

FOTO: TT

Ventris tolkning av linear B, 1951.

när Ventris kom till Sverige för att föreläsa vid seminariet i Uppsala. Furumark och Björck ordnade även så att Ventris promoverades till hedersdoktor – den yngste dittills i Uppsala universitets historia.

Stockholms-Tidningen intervjuade Ventris i samband med besöket och lät honom upprepa fröken Håkanssons sammanfattning av vad skrifttavlorna innehöll: ”Listor på får, säger Mr Ventris. Det är listor på allt möjligt annat också, men mest är det får.”

I september 1956 gick Michael Ventris oväntat bort efter en bilolycka. Hans stora bidrag till forskningen ledde till etableringen av ett helt nytt forskningsområde, studiet av mykensk grekiska.

Furumarks efterlämnade korrespondens med Michael Ventris visar att både Furumark och Björck var högst delaktiga i tolkningen av linear B under hösten 1952. Ventris hyllade och tackade dem i flera av sina föreläsningar. Furumark bidrog också till den fortsatta forskningen kring framför allt linear A, vilket uppmärksammades i pressen. Han gjorde vissa framsteg och fick ett internationellt erkännande.

Men skriften förblir olöst än i dag. ■

Karin Westin Tikkanen *är docent i latin, journalist och översättare.*

RELIGION

Vem var Jesus?

Teologen Elaine Pagels har fördjupat förståelsen av den tidiga kristenheten. Nu riktar hon blicken mot Nya testamentets huvudperson.

Av ***Björn Linnell***

De flesta är överens om hur historien börjar. För ganska exakt två tusen år sedan, omkring 30 år in i vår tideräkning, ställdes i Jerusalem agitatorn Jesus, en karismatisk religiös ledare från Nasaret, inför rätta av den romerske prokuratorn Pontius Pilatus och dömdes till korsfästning. Detta är egentligen allt vi vet om den person som hette Jesus.

Hur hans tidigare liv såg ut – och vad han gjorde innan han hamnade på korset – för detta saknas historiska källor. Det enda vi med säkerhet vet om Jesus är hur han dog.

Vad vi därutöver känner till är vad som hände efter korsfästelsen. Hans anhängare skingrades inte i skräck, trots att Jesus avrättades som upprorsmakare och förbrytare. De höll ihop och formade en grupp som träffades för att sprida budskapet om sin lärares visdomar. Efter hand uppstod en rad muntliga berättelser om hans liv och verk. Dessa spreds snart så att också de som inte själva hade gått vid hans sida kunde ta del av detta ”glada budskap” (ordet ”evangeliums” betydelse).

Så småningom kom flera av evangelierna att nedtecknas.

Det äldst bevarade är Markusevangeliet, tillkommet runt år 60. Det är också det enklaste och minst sofistikerade som text betraktat. Under de kommande hundra åren nedskrevs och samlades hundratals skildringar av Jesu liv och lära, flera av dem tillskrivna olika figurer i Jesus närhet, såsom Thomas, Peter, Maria Magdalena och Judas.

Dock gav de många evangelierna motstridiga bilder av Mästaren. Så vem var Jesus, och vad var han? Var han själv Gud eller bara en inspirerad profet? Vad var hans egentliga budskap? I striderna kring dessa och andra frågor kom den segrande ”katolska” riktningen snart att fördöma och rensa ut de texter som ansågs kätterska, och år 367 fastslogs vilka 27 böcker som skulle utgöra Nya testamentet.

Länge var det inte möjligt att skaffa sig en djupare kunskap om vad som faktiskt stod i dessa bortrensade texter. Deras budskap kunde bara anas i den förvrängda spegelbild som gavs av dem, som till exempel i polemiska skrifter av en biskop Irenæus (cirka 130–202).

Så låg landet fram till en decemberdag år 1945 när några bönder i närheten av staden Nag Hammadi i Egypten fann en nergrävd kruka innehållande en mängd gamla manuskript. När forskare undersökte fyndet visade det sig bestå av just dessa fördömda, kätterska texter. För första gången hade man nu tillgång till de ”gnostiska evangelierna”, så som de en gång tänkts och skrivits.

Därmed inleddes en ny fas i forskningen kring de tidiga kristna och deras föreställningsvärld. Kunde de upptäckta skrifterna kasta ett nytt ljus över kristendomens första tid?

Vad skilde det som berättas i dessa källor från det som möter i de erkända böckerna? Vad var så skrämmande med dem att de hade fördömts och förkastats?

År 1979 utkom den amerikanska teologen Elaine Pagels studie *De gnostiska evangelierna* (svensk översättning 1981). Boken räknas till milstolparna i forskningen kring den tidiga kristenheten och gjorde henne omedelbart känd också utanför snäva vetenskapliga kretsar. Pagels har därefter i en rad arbeten, varav flera översatta till svenska, fördjupat studiet av den tidigkristna tiden. Nu är hon aktuell med boken *Jesus – ett historiskt mysterium* (översättning Öyvind Vågen, Fri Tanke Förlag).

Elaine Pagels metod är inte den distanserade kritikerns, som med kyla betraktar historiska artefakter, utan mer en inkännande apologets. Hon vill förstå det religiösa mysteriets lockelse, inte avkläda det dess aura eller utsätta det för logiska invändningar. (Att boken utges av det uttalat religionskritiska förlaget Fri Tanke är ett tidens tecken.)

Också i hennes tidigare arbeten har föreställningarna om Jesus ofta stått i centrum. Mycket av det material vi möter i den nya boken kan kännas igen. Det nya är att hon nu inte längre i huvudsak betraktar dramats huvudperson från kulissen utan ställer honom mitt på scenen. Vem och vad är Jesus?

De som en gång författade de fyra evangelierna eftersträvade inte historisk sanning. De skrev inte biografier,

utan ville i första hand förmedla ”det glada budskapet”. Det är för att ge trovärdighet och underbygga bilden av Jesus som den väntade Messias som de hänvisar till förutsägelser i Gamla testamentet.

Ett av mysterierna i berättelsen om Jesus är Marias befruktning och jungfrufödseln. En berättelse som är svår att smälta inte bara för sentida rationalister utan även för evangelisterna, framhäver Elaine Pagels. Vad gjorde egentligen den helige Ande med jungfrun? Trots att Josef förväntas gifta sig med en redan havande kvinna finns inget att frukta, upplyser evangelisten Matteus, ty det är förutspått av den gammaltestamentliga profeten Jesaja att ”barnet i henne blivit till genom helig ande”. På så sätt kan mannen få rätt perspektiv på det misstänkt föräktenskapliga lägrandet. Det vilar något närmast Monty Pythonskt över de förklaringar de gamla evangelisterna ägnar denna Marias förmodade lösaktighet, alternativt våldsutsatthet.

Jungfrufödseln är samtidigt knuten till frågan om Jesus mänsklighet och den heta teologiska striden om Jesus natur: Gud eller människa. Kyrkans lösning var klar: Jesus Kristus är gudomlig, vilket slutligen naglades fast i den nicenska trosbekännelsen, antagen år 325: ”Jesus Kristus, Guds enfödde son [...] av samma väsen som Fadern”. Denna Kristus har under århundradena lärts ut och förmedlats av kristna kyrkor.

Andra menade att Jesus var människa, om än profet likt Johannes Döparen, men inte Gud. Man gick med på att Jesus återuppstod – men då som låga och ande inom oss alla. Det fanns inga privilegierade som träffat den återuppståndne Jesus i köttet, men i anden kunde alla möta honom; ett jämlikhetsbudskap långt från den kyrkliga hierarkins tolkningsföreträde.

Jesus glada budskap var att Gudsriket är nära. Genom hela den tidiga kristendomen löper ett djupt stråk av messiansk profetia. Framför allt formulerades den av Paulus (vars brev är de äldsta bevarade kristna texterna). Hos honom talas det om att förbereda sig här och nu för det nya riket genom att leva så rent och sant som möjligt. Mot bakgrund av att slutet är nära blir, menar Pagels, dessa stränga regler förståeliga som tillfälliga förberedelser inför det kommande, ”den tid som återstår”, som Paulus skriver.

Snart tvingades emellertid de förväntansfulla inse att ”nära” är ett relativt begrepp. Två lösningar utkristalliserades. I den etablerade kyrkan sköts himmelriket på framtiden, medan de radikalare ”kättarna” (i de förkastade gnostiska texterna) hävdade att Gudsriket redan var här, men då inte i form av en ny yttre värld, utan riket vilade i varje kristens inre.

Genom att söka inåt i sig själv kunde varje troende hitta fram till Gudsriket. Mot den yttre världens kollektiva väntan inom kyrkans hägn ställdes således den enskildes eget sökande och finnande genom bön och övning.

Det är en konflikt som löper genom hela den kristna historien, och intressant nog tycks det från början förkastade gnostiska synsättet i någon mån ha segrat. Att söka himmelriket inom sig själv framstår som mer än gångbart i samtida kristendom, utmärkande för de samfund som mer bejakar en subjektiv upplevelse och utlevelse än teologiska utläggningar.

Styrkan hos Elaine Pagels är, även i *Jesus – ett historiskt mysterium*, den ton av förundran och naiv nyfikenhet varmed hon närmar sig urkunderna och avlockar dem historisk betydelse och nutida mening. Mindre intressant är hennes kapitel om samtida religiösa företeelser, där hon gör sig till tolk för en mer gängse politisk kristendom, Jesus som befrielseteolog. När hon vittnar om sitt eget förhållande till den kristna tron talar hon om perioder av sorg när hon fann hemhörighet i kyrkorummet och i undran inför mysteriet, och att hon i sin ungdom drogs till väckelsens massmöten.

Men även om hon dras till hängivelse står hennes gamla gnostiker den enskildes andliga meditation närmare. Hon dras till den Jesus som på lärjungarnas undran om vem han är vänder på frågan och säger: ”Vem tror du att jag är?” ■

***Björn Linnell** är skribent och före detta förläggare.*

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Jesusikon från cirka 550 i Katarinaklostret på Sinaihalvön.

”Vad gjorde egentligen den helige Ande med jungfrun?”

KULTURHISTORIA

Fiaskostatyn som blev en succé

Auguste Rodins staty av Balzac hånades när den avtäcktes. En ny roman gör oss tacksamma att den har överlevt sin turbulenta historia.

Av ***Lena Kåreland***

Det är svårt att inte lägga märke till Auguste Rodins monumentala staty av 1800-talsförfattaren Honoré de Balzac, där den reser sig tre meter hög i korsningen boulevard Raspail och boulevard Montparnasse i Paris. Med fjärrskådande blick, sökande inspirationens gudabenådade ögonblick, står författaren till det mäktiga verket *Den mänskliga komedin* mitt i den stad som han med en sådan skarpblick skildrade i roman efter roman och älskade så hett att han nästan identifierade sig med den och kände äganderätt till den. Hänfört kunde han utropa: ”Boulevarderna tillhör mig liksom Tuileriernas skugga, syrenerna i Luxembourgträdgården och pelargångarna i Palais-Royal”.

Rodins Balzacstaty är märklig på många sätt. Motivmässigt skiljer den sig från majoriteten av författarstatyer, som oftast knyter an till en skrivande verksamhet och gärna utrustar författaren i fråga med en bok eller penna i handen. Rodin har framställt Balzac stående, lite snett bakåtlutad och iförd en munkkåpa som sveper in hela hans bastanta kropp och till och med döljer händerna. Den påminner om den morgonrock Balzac bar nattetid när han skrev sina romaner och drack kopp efter kopp med beckssvart kaffe.

Det dröjde innan statyn hamnade på den plats där den står i dag, och dess tillkomsthistoria är både rik och invecklad. Det var Alexandre Dumas d.ä. som strax efter Balzacs död 1850 tog initiativ till en nationell insamling för att få fram medel till en staty till Balzacs minne, men hans strävanden rann ut i sanden. Émile Zola fortsatte Dumas arbete och såg till att en Balzackommitté bildades. Han hade 1889 valts till ordförande i Société des Gens de Lettres (franska författarföreningen, som för övrigt grundades av Balzac) och lät uppdraget att göra en staty av den store författaren gå till Rodin. Denne gav sig i kast med arbetet 1891, men först efter sju år kunde han visa upp ett resultat för sina otåligt väntande beställare. Fiasko! Författarföreningens medlemmar refuserade verket utan pardon.

Statyn höll konstnärligt inte måttet.

Skandal blev det också när statyn visades på Salongen i Paris 1898. Skratten och skämten flödade bland besökarna, och på stadens kabaréer blev verket ett tacksamt motiv för gyckel i sånger och sketcher. Balzac liknades än vid en snögubbe på väg att smälta, än vid någon som har druckit för mycket. För andra såg det ut som om författaren rusat ut mitt i natten på flykt undan sina fordringsägare, och den stora och oformliga magen väckte allmän avsmak. Verket avvek alltför mycket från tidens ideal om formfulländning och skönhet.

Rodin hade följt sina egna estetiska riktlinjer. Han ville fånga den skapande Balzac, vad han kallade ”Balzacs källa”. Det var inte verklighetens Balzac som skulle förkroppsligas. I stället gällde det att symboliskt gestalta författarens inre, andliga sida. Till en början besökte Rodin, tillsammans med sin älskarinna skulptören Camille Claudel, Balzacs hemmiljö, trakten kring staden Tours, för att få kännedom om författarens ursprung. Han läste Balzacs romaner, studerade biografiska verk och snappade upp anekdoter och historier om författarens vanor och beteenden.

Mötet mellan de två storheterna Rodin och Balzac är en fascinerande historia om en av 1800-talets mest bittra konststrider. Senast har den franska författaren Clélia Renucci utkommit med romanen *Le chef-d’œuvre maudit* (Albin Michel, 2026), där hon skildrar hur Rodins på sin tid ratade, fördömda och utskrattade skapelse till sist har kommit att betraktas som ett av skulpturkonstens mästerverk, en av de första moderna statyerna. Renucci debuterade 2015 med essän *Libres d’aimer* om kärleksrelationer mellan äldre kvinnor och unga män i ett antal europeiska romaner. Hennes första roman *Concours pour le paradis* från 2018 utspelar sig under renässansen i Venedig, där de båda konstnärerna Veronese och Tintoretto rivaliserade om vem som i Dogepalatsets rådssal skulle få utföra verket *Paradiset*. Det är en oljemålning som med måtten 7x22 meter anses vara världens största. Romanen *Le pavillon des oiseaux* (2023) skildrar adelskvinnan Clélia Faronese i senrenässansens Rom.

Ranucci väljer som synes historiska motiv och ägnar sig gärna åt konstlivet. Genrebeteckningen roman för hennes verk om Rodins Balzacstaty kan dock ifrågasättas. Här finns många dokumen-

tära inslag, såsom utdrag ur brev, tidningsartiklar och dokument av skilda slag. Dessutom passerar en mängd av det sena 1800-talets kulturpersonligheter revy samtidigt som det refereras till samtida händelser, exempelvis Dreyfusaffären.

Huvudsyftet för Renucci tycks ha varit att fånga den skapande process som ligger bakom ett konstverks tillblivelse. Här tar hon hjälp av det fiktiva och lever sig in i Rodins tankar för att kunna förstå hans sätt att arbeta. Hon föreställer sig reaktionerna och kommentarerna från författarföreningens representanter, som år efter år väntade på att Rodin skulle leverera. Hon lever sig in i Rodins depression under 1890-talet, då han sörjde sina misslyckanden och den konfliktfyllda relationen med Camille Claudel. Han närmade sig de sextio men hade dittills inte rönt någon uppskattning i sitt hemland och inte slagit igenom i det parisiska etablissemanget.

I romanens senare del dyker den amerikanske fotografen Edward Steichen upp på scenen. Han är 19 år, håller på att utbilda sig till fotograf, är frankofil och läser i tidningarna om de diskussioner som Rodins Balzacstaty har gett upphov till i Frankrike. Internationellt har Rodin nu blivit berömd och omskriven. Steichen blir därför förvånad när han förstår att den franska författarföreningen gett en annan skulptör, Alexandre Falguière, i uppdrag att göra en Balzacstaty. Rodins verk vill man sälja till en belgare. Men även i Frankrike fanns de som beundrade Rodin, exempelvis hans kolleger Cézanne, Toulouse-Lautrec och Monet.

Steichen hade endast kunnat se Rodins verk på ett suddigt tidningsfotografi men slogs av den kraft det utstrålar, ”ett berg som får liv”. Han bestämde sig för att åka till Paris, tog med sig en god vän och en cykel på båten, nådde så småningom den franska huvudstaden och fick till sist beundra Balzacstatyn på den stora Rodinutställningen 1900 i samband med världsutställningen. Steichen och Rodin blev så småningom bekanta och nära vänner och Steichen fick tillåtelse att fotografera Rodins statyer. När Balzacmuseet i Paris invigdes 1908 ordnades där en fotoutställning med bland annat Steichens fotografier. Stor beundran väckte de foton som tagits av statyn i månljus. Även Rodin blev betagen. ”Det är Kristus som vandrar i öknen”, löd hans kommentar.

FOTO: TT

Balzacstatyn blev nästan kanonmat 1898. Nu tronar den åter på boulevard Raspail i Paris.

Efter Rodins bortgång 1917 fortsatte kampen för att Balzacstatyn skulle få en plats i den franska huvudstaden. Men det behövdes pengar och tillstånd från myndigheterna, och först i juli 1939 kunde statyn sättas upp på boulevard Raspail. Då hade Rodin varit död i 22 år och själv endast sett sitt verk i en gipsavgjutning. Två månader senare bryter andra världskriget ut och efter något år kommer en order från Vichyregeringen att 1 600 statyer ska smältas ner för att ge ammunition till tyskarnas kanoner.

Balzac är hotad. Nu rycker motståndsmännen ut till Rodins och Balzacs försvar, och en natt flyttas statyn i största hemlighet till källaren i det närbelägna Observatoriet. Där är den i tryggt förvar medan krigets bomber fortsätter att falla. Den 29 oktober 1945 kan så Balzacstatyn återta sin position högst uppe på boulevard Raspail, där den alltjämt tronar.

Renuccis innehållsrika roman kastar nytt ljus över denna staty och får oss att fyllas av beundran inför verkets storslagenhet, samtidigt som vi känner tacksamhet över att Rodins staty lyckats överleva alla hot och strider. ■

***Lena Kåreland** är professor emerita i litteraturvetenskap.*

”Steichen hade endast kunnat se Rodins verk på ett suddigt tidningsfotografi men slogs av den kraft det utstrålar, ’ett berg som får liv’.”

LITTERATUR

Ko Un får inte Nobelpriset

Obekräftade metoo-anklagelser satte den sydkoreanske poetens karriär på paus. Det är dags att börja översätta och läsa honom på nytt.

Av ***Henrik Nilsson***

Det finns ett före och efter läsningen av vissa författare. Sedan jag kom i kontakt med den koreanske poeten Ko Uns poesi har den blivit en oskiljaktig del av min tankevärld och varseblivning. Särskilt djupt intryck har diktcykeln *Maninbo* gjort. Idén om att skriva ett omfattande verk om olika människor han mött, hört talas om eller föreställt sig föddes när Ko Un satt fängslad under Chun Doo-hwans militärdiktatur i början av 1980-talet. Då avgav han sitt sedermera berömda löfte att genomföra projektet om han frigavs. Efter att han benådats tillsammans med andra demokratiaktivister kunde arbetet påbörjas. Det i dag avslutade verket omfattar ett trettiotal volymer med tusentals porträttdikter.

I *Tiotusen fotspår* träder enskilda människor fram ur den dramatiska koreanska historiens anonyma skaror. Bakom dem mullrar inte sällan avgörande skeden under 1900-talet, samtidigt som vardagliga erfarenheter av de mest skilda slag finns närvarande – förälskelser och sjukdomar, vänskap och utsatthet. Här samsas allt från föräldralösa tiggare till åldringar och bortglömda kartritare. Ko Un hör till de sällsynta författare som förmår skriva historiskt och ögonblickligt på samma gång, och som kan sammanfatta en människas liv på en handfull rader utan att förenkla henne.

Hur många oförglömliga människoöden väntar inte läsaren på dessa sidor? Bland dem jag återvänder till finns Blinde Shim, som stödd på sin käpp varje kväll går till järnvägsstationen för att känna glädjen i att höra dotterns röst när hon återvänder efter en lång dags arbete med att sälja räkor i grannstaden. Svår att skaka av sig är också dikten om ett litet barn som dör under en svältkatastrof utan att ha fått något namn, och som bara hinner dra några få andetag i den här världen.

Här finns också den gamla kvinnan som har förlorat förståndet och drömmer om sin barndom när hon sover; hon vaknar med samma unga flickas skratt som hon hade för 65 år sedan. Och mannen som har fängslats av politiska skäl och lyckats smuggla in färg och penslar för att kunna måla, trots att det är ”kallt som i ett kylrum” i cellen och därför svårt att hålla penseln med de stela händerna.

Tiotusen fotspår är ingenting mindre än en väldig poetisk manual över uppmärksamhetens och empatins konst. Ko Uns konsekventa uppsikt över anonyma människoöden tycks mig särskilt relevant i en tid då den ytliga kändisfixeringen blivit ett så självklart inslag också i tidigare fredade delar av offentligheten att den knappt längre ifrågasätts.

Det är en poesi med blick för både försvinnandet och kontinuiteten. De sista raderna i en dikt lyder: ”Åtminstone en gång i månaden / ska du ligga ned på marken. / Lyssna noga. / Hör du hur din farfar ljuder som en klocka?”

Ko Un föddes 1933 i en bondefamilj i staden Gunsan och växte upp under den japanska ockupationen. I intervjuer har han berättat om den omskakande upplevelsen när han som barn på väg hem från skolan hittade en diktbok skriven av en spetälsk på det då förbjudna koreanska språket. Läsningen gav honom impulser att börja skriva själv.

I sitt vuxna liv har Ko Un slungats mellan erfarenheter av de mest extrema slag. Under Koreakriget 1950–1953 miste många i poetens närhet livet, och hans traumatiska upplevelser – som innefattade tvångsarbete som dödgrävare – mynnade ut i depressioner och ett första av flera självmordsförsök genom åren. Som en utväg valde han att gå i kloster, och det var under hans tio år som buddistmunk som han debuterade som poet 1960. Efter att ha lämnat det religiösa livet brottades han tidvis med alkoholism.

I början av 1970-talet slog han in på en mer socialt medveten väg, och under de olika militärdiktaturerna resulterade hans kamp för demokrati och mänskliga rättigheter i flera fängelsestraff då han också utsattes för tortyr.

Efter att Sydkoreas demokratiseringsprocess fullbordats blev han en centralgestalt i landets moderna litteratur och innehade flera viktiga poster inom kulturlivet. Efter millennieskiftet

pekade mycket på att Ko Un skulle tilldelas Nobelpriset i litteratur som första representant för den koreanska litteratur som har en lång historia men som länge skrevs med kinesiska tecken och vars brytning mellan traditionellt och modernt brukar anges till början av 1900-talet.

Ko Uns författarskap omfattar fler än 150 titlar i olika genrer. Förutom romanen *Ung pilgrim* (2007) – om en pojkes andliga vandringar i det forntida Indien – finns fyra diktsamlingar på svenska. Den senaste var *Vit fjäril* (2017), som följdes av *Maninbo. Tiotusen fotspår* (2018), en nyutgåva med samma urval ur hans berömda diktcykel som publicerades i *Tiotusen fotspår och andra dikter* (2005, i översättning av Inja Herzegh Han och Carola Hermelin).

Vissa av kortdikterna i *Fråga månskenet om vägen* (2002) och *Stundens blomma* (2006) ter sig i mina ögon som något korthuggna och friktionsfria, men bristerna kompenseras med råge av förbluffande detaljer och iakttagelser på andra sidor. Just när Ko Un riskerar att bli för högtidligt kontemplativ kommer ibland en oväntad vändning som skänker dikten nytt syre. I Lars-Olof Franzéns efterord till *Fråga månskenet om vägen* nämns dessutom den språkkritiska och trotsiga tradition som zenbuddismen rymmer.

Också för Ko Un finns emellertid ett före och efter. Under metoo-rörelsen för ett knappt decennium sedan anklagades han för att ha utnyttjat sin ställning och sexuellt trakasserat yngre kvinnor i den koreanska litteraturvärlden.

Han tillbakavisade anklagelserna och har inte dömts för något brott, men skandalen har fått avsevärda konsekvenser för hans anseende såväl i hemlandet som internationellt.

I ett läsvärt reportage av Emma Gate i Vi Läser i fjol skildrades ett litterärt Seoul som uppenbarligen haft tydliga inslag av toxisk manlighet.

Nu råder i stället en märklig tystnad kring Ko Un och andra författare som gjort moraliska snedsteg – samt ett ängsligt litteraturklimat där författare, döda som levande, stryks från kursplanerna ”vid minsta misstanke”, som en universitetsprofessor uttrycker det i reportaget.

Inga fler översättningar har heller kommit på svenska sedan skandalen briserade. I en understreckare i Svenska Dagbladet 2019, som överblickade den moderna koreanska litteraturen, retuscherades Ko Un effektivt bort från historieskrivningen. På Bokmässan i Göteborg samma år – som hade Sydkorea som tema – lyste Ko Un inte överraskande med sin frånvaro.

Det lär knappast bli något Nobelpris i år heller för den i dag 93-årige poeten, om inte annat eftersom det bara har gått två år sedan koreanskan Han Kang tilldelades priset. En händelse som glädjande nog har underlättat för landets nya kvinnliga författare att träda fram. Det uteblivna priset till Ko Un är inget att sörja, eftersom det säkert hade bidragit till den upphöjelse han av allt att döma har missbrukat. Men det betyder inte att hans dikter bör rensas ut eller förpassas till glömskan.

Om vi avkräver litteraturhistorien moraliskt oantastliga upphovsmän snarare än rika konstverk skulle förmodligen inte särskilt mycket av den överleva. Man bör kunna kritisera Ko Un för hans uppförande, samtidigt som man läser honom.

Jag kommer att tänka på dikten ”En grav av verktyg” i *Tiotusen fotspår*, som berättar om gamle Su-gils öde. När han skulle hämta salt i dammarna vid Mankyongfloden sveptes han med av vattenmassorna under en översvämning. Kroppen hittades aldrig och därför lades i stället hans verktyg i graven. Till allas förvåning återvände han dock efter några år och berättade att han i sista stund räddats av en planka ute i havet.

Efter att ha grävt upp sina gamla verktyg ur graven försåg han dem med nya handtag, stack ner ett av dem i marken och sade: ”Ni är vid liv och jag är vid liv, det är mycket arbete som behöver göras, som alltid.”

När jag tänker på dessa nya handtag på gamla verktyg inser jag att det är hög tid att börja översätta, ge ut och läsa Ko Un igen. ■

__Henrik Nilsson__ är författare och essäist.

FOTO: TT

Den koreanske poeten Ko Un på besök i Italien 2010.

”Under Koreakriget 1950–1953 miste många i poetens närhet livet, och hans traumatiska upplevelser innefattade tvångsarbete som dödgrävare.”

HISTORIA

När föreningslivet var starkt

I sin minnesbok beskriver Hans Bergström hur byborna förr tog ett gemensamt ansvar. Han efterlyser mer av den andan i dag.

*Av **PJ Anders Linder***

Folk bowlade inte ensamma i 1950-talets Ambjörby. Ja, noga taget bowlades det väl inte över huvud taget, för den värmländska ortens sporter var fotboll på sommaren och skidåkning på vintern. Men ni förstår vad jag menar. Ingen uttunning av mänskliga nätverk och socialt kapital av det slag som Robert Putnam beskriver i sin berömda bok *Den ensamme bowlaren* hade gjort sig gällande. Föreningslivet var tvärtom starkt och vitalt. Det speglade och skapade gemenskap och såg till att praktiska saker blev gjorda.

När invånarna i byn vid Klarälvens strand tröttnade på att det saknades belysning över landsvägen genom samhället trots att där gick tung trafik, natt som dag, skrev de inte arga brev till myndigheterna utan bildade belysningsföreningen ”Ljusringen”.

Teaterföreställningar och lotterier gav lite pengar. De som hade skog donerade stammar till lyktstolpar. Hushållen längs vägen fick var sitt grävuppdrag, och till sist fanns stolpar och ledningar på plats och ljuset kunde skina över vägen.

Vanan och viljan att handla på eget initiativ är den större förklaringen. Den mindre, men nog så viktiga, är att ingen överhet dök upp och sade nej med hänvisningar till artskydd, detaljplan eller kommunala policyer.

Hans Bergström, statsvetare ocn tidigare chefredaktör på Dagens Nyheter, berättar historien i *Ett Sverige som försvann* (Ekerlids): en personlig och lyhört skriven minnesbok om byn i Klarälvsdalen där han växte upp på 1950-talet. Bergström är känd som rationell debattör, men den här gången handlar det varken om fågelperspektiv eller systematisk polemik utan om vardagsnära beskrivningar av miljö och familj och hur livet gestaltade sig i olika sammanhang. Den stora dramatiken lyser med sin frånvaro. Men det som var självklarheter då har blivit ovanligheter i dag, och även det normala förtjänar att få sin historia skriven.

Enligt SCB hade Ambjörby blott 127 invånare häromåret, men i slutet av 1950-talet var de ungefär fyra gånger så många och orten med omland gav underlag så det räckte till flera butiker, två banker, kaféer, postkontor och tandläkarmottagning. Bergströms far var skräddare och hade herrekipering, men för familjens försörjning behövde han även driva kiosk och vara lokalredaktör för Värmlands Folkblad. Man kan tycka att redan detta skulle vara nog med åtaganden, men utöver sitt yrkesarbete var han politiskt engagerad och satt i kommunfullmäktige för Socialdemokraterna.

Det här var före kommunsammanslagningarna, och insatserna i det kommunala verkar ha påmint minst lika mycket om föreningsverksamhet som om den konfliktfyllda rikspolitiken. Ledamöterna satt för all del på partimandat, men folk kände varandra och sågs hela tiden på byn och i allt från idrottsklubbar till samfälligheter och nykterhetsloger: ”Ingen var fiende, alla möttes i något sammanhang för gemensamma syften. Detta är en viktig aspekt av ett samhälle med ett vitalt föreningsliv. Det ger också proportioner åt livet. Allt är inte politik.”

Människor förväntades reda sig själva i allt väsentligt, även om ett visst allmänt skyddsnät fanns på plats, men det fanns också en förväntan om att man skulle hugga i och hjälpa till när gemensamma problem behövde lösas: ta ansvar för både sig själv och sin omgivning.

Det är en beskrivning av en svunnen tid, men nog anar man att Hans Bergström gärna skulle se mer av denna anda i dag. Detsamma gäller, mer uttalat, skolan, som på sex år hjälpte barnen till en färdighet i läsning, skrivning och räkning på en nivå som står sig väl jämfört med vad dagens ängsliga grundskola förmår. Han efterlyser också mer av ungdomsårens civilitet: artighet, stil och respekt för andra människor.

Då var då och nu är nu. Bergström vet lika väl som sina läsare att samhällen inte kan återskapas – och att dåret rymde fattigdom, trångboddhet och intolerans (och lite väl många föreningssammanträden). Men det är alltid värdefullt att få veta hur det var. Liksom att påminnas om ljusa drag i det förflutna, som kan tjäna som inspiration för framtida vanor, beslut och gärningar. ■

***PJ Anders Linder** är senior rådgivare i Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.*

KULTURRÅDET

Vem är den fåfänge egentligen?

BENGT OHLSSON
är journalist och författare.

Carly Simon fyllde 83 i juni. Hon växte upp i stadsdelen Riverdale i Bronx. Hennes pappa, från en judisk familj i New York, grundade förlaget Simon & Schuster, mamman var sångerska och aktivist. Carly stammade svårt från åtta års ålder och tog sin tillflykt till familjens piano.

Mitt under brinnande världskrig föddes minst tre briljanta kvinnliga singer-songwriters på andra sidan Atlanten. Året före Carly Simon nämligen Carole King, i februari 1942, även hon med judiskt påbrå. När hon var fyra insåg hennes föräldrar att hon hade absolut gehör. Innan hon ens fyllt 20 skrev hon ”Chains”, ”The Locomotion” och ”It Might as Well Rain until September”. Genombrottet som soloartist dröjde till 1971 med andra albumet *Tapestry*.

Den tredje artisten, Joni Mitchell, föddes 1943 i Kanada. Pappan hade norskt påbrå, mamman skotskt-irländskt. På grund av pappans jobb vid flygvapnet flyttade de ofta. Hon började röka vid nio, hoppade av skolan vid 20, blev gravid och adopterade bort dottern Kelly. Hon hankade sig fram som gatumusiker och på småklubbar, stack till USA 1965 och upptäcktes av David Crosby i Florida två år senare. Det andra albumet *Clouds* gav henne en Grammynominering och innehöll låtar som ”Chelsea Morning” och ”Both Sides Now”.

Men tillbaka till Carly Simon. Kanske minst känd av dessa tre, men liksom King och Mitchell har hon skördat kolossala framgångar och går fortfarande omkring bland oss, även om produktionstakten dalat och det duggat allt tätare mellan samlingsboxar, tillbakablickar och nyinspelningar.

Mitt första möte med hennes musik – fast jag var ovetande om det – var när jag tillbringade en månad i amerikanska södern 1976 och satt i värdfamiljens soffa och storögt insöp all tv-reklam. I en av filmerna ser vi far och son vid lägerelden. Pojken håller en ketchupflaska över sin ljumnande grillkorv och suckar att ketchupen kunde välla ut någon gång. Varpå pappan svarar: ”Son, if it came out any faster ... it wouldn’t be Heinz.”

Sedan kluckar den gnistrande röda ketchupen ut, och Carly Simon klämmer i med refrängen till ”Anticipation”. Vilket kongenialt nog betyder ”förväntan”. Låten finns på andra albumet, med samma namn. Vi får förmoda att hon fick bra betalt.

Det finns en strof i Simons mest kända låt som inte lämnar mig någon ro. ”You’re so vain” toppar hennes Spotifylista med drygt 700 miljoner lyssningar. (”Coming around again” på andraplatsen lockar ”bara” 178 miljoner.)

Singeln släpptes i november 1972, och texten har analyserats på ett sätt som leder tankarna till utgrävningar av egyptiska fornlämningar. Den handlar, inte helt ovanligt, om ett slemmo till karl som ljuger och bedrar. Första raden lyder ”you walked into the party like you were walking onto a yacht”, en metafor som Carly snappade upp på en fest. Textjagets drömmar om en framtid med slemmot liknas vid ”clouds in my coffee”, vilket hon norpade från sin pianist Billy Mernitt. (1973 tog Anna-Lena Löfgren fasta på bilden i sin känsliga försvenskning ”Moln i mitt kaffe”.)

Skvallret satte genast i gång, möjligen påeldat av alla plausibla kandidater till den fåfänge fjanten som svassar omkring med sin persikofärgade scarf och hatten ”strategically dipped below one eye”.

Refrängen lyder: ”you’re so vain, you probably think this song is about you”.

Till en början spjärnade Carly Simon emot och hävdade att låten handlar om män i allmänhet, inte om någon specifik påfågelshanne. Och nej, inte heller om hennes exmake James Taylor, eller David Bowie, David Cassidy eller Cat Stevens, inte ens om Mick Jagger, som oanmäld sjunger i bakgrunden och påstås ha varit besatt av henne.

Riktigt bisarrt blev det 2003, när Carly Simon lovade att avslöja vem som är så ”vain” för den som bjöd högst under en välgörenhetsauktion i Martha’s Vineyard. Men på ett villkor – vinnaren måste lova att inte föra det vidare.

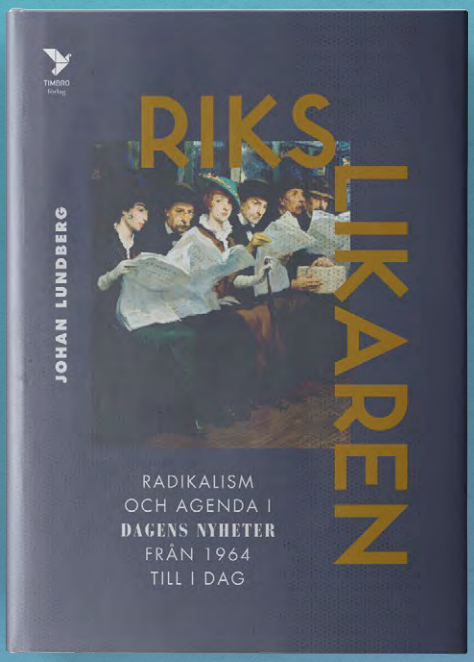
När hon var ute och marknadsförde sin självbiografi 2015 erkände hon att det namn som oftast förekommit i spekulationerna – skådespelaren Warren Beatty – faktiskt var den som texten handlade om. Men bara andra versen: ”Det innebär inte att de andra verserna inte handlar om honom. Bara att den andra gör det.”

Refrängen rymmer alltså en märklig självmotsägelse. När Warren Beatty hör den måste han tänka att jo, kanske är jag fåfäng ... men låten handlar ju om mig?

Möjligen är den också en tidig föregångare till autofiktionens alla lättköpta nyckelhålskittlingar.

Men ändå. Vilken låt. ■

”Det finns en strof i Simons mest kända låt som inte lämnar mig någon ro.”

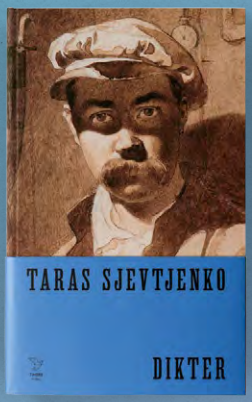
Rikslikaren

Radikalism och agenda i Dagens Nyheter från 1964 till idag

Johan Lundberg

Genom att följa de agendasättande ambitionerna bakåt i tiden, till Olof Lagercrantz dagar och tidningens positionering som organ för 1970-talets vänsterradikalism, finner Lundberg två konstanter i Dagens Nyheters opinionsbildning genom årtiondena: antipatin mot västvärlden och tendensen att dogmatiskt bita sig fast i ståndpunkter som i efterhand framstått som ohållbara.

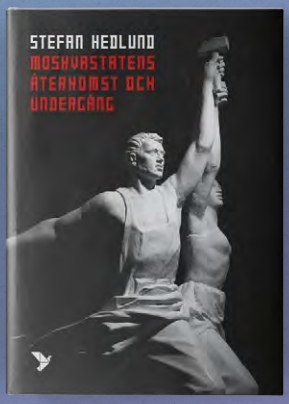
Dikter
Taras Sjevtjenko

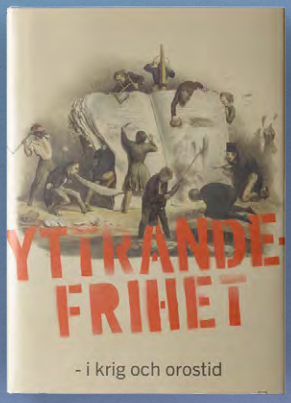
Svenska värderingar
Ann Heberlein

Det här jävla landet
Markus Uvell

Moskvastatens återkomst och undergång
Stefan Hedlund

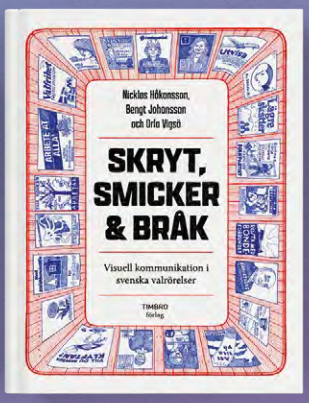
Yttrandefrihet – i krig och orostid
Nils Funcke

Världen efter 11 september
Mattias Svensson

Liberalismen efter historiens återkomst
Catarina Starfelt

Skryt, smicker och bråk: visuell kommunikation i svenska valrörelser
Bengt Johansson, Nicklas Håkansson, Orla Vigsø

TIMBRO förlag

Följ QR-koden och skriv in **AXESS20** i kassan för 20% rabatt på hela sortimentet! Gäller t.o.m 31/10.

KRITIK

RECENSIONER AV INTERNATIONELL FACKLITTERATUR

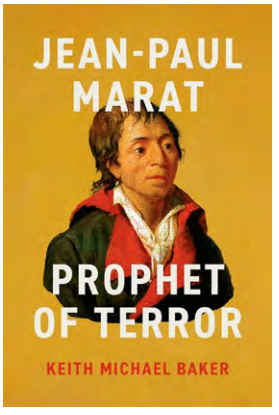

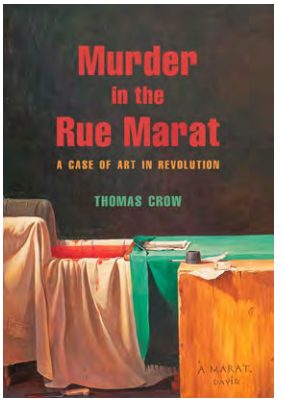

FOTO: GETTY IMAGES

Carl Rudbeck om det mordiska mordoffret Marat s. 72
Anders Mathlein om meningen med det hela s. 77
Theo Vareman skärskådar reformer i Uzbekistan s. 79
Björn Hårsman ger ett klimatperspektiv på evolutionen s. 82
Håkan Sandell om poeten W.H. Auden som ung s. 85
Rune Degerhammar om ressentimentets historia s. 89

Bomullsfälten utanför Samarkand i Uzbekistan. Läs mer på s. 79.

Jean-Paul Marat. Prophet of Terror
Keith Michael Baker
The University of Chicago Press, 2025

Murder in the Rue Marat. A Case of Art in Revolution
Thomas Crow
Princeton University Press, 2025

HISTORIA

Skräckvälde för folkets och frihetens skull

Jean-Paul Marat var tongivande under franska revolutionens terror. Två nya böcker ger delvis skiljaktiga bilder av honom: vänsterman på folkets sida eller blodtörstig tyrann?

Av ***Carl Rudbeck***

Den franska revolutionen är den paradigmatiska i branschen. De amerikanska, ryska och kinesiska revolutionerna i all ära, men den franska är den de flesta tänker på när de hör talas om revolutionär verksamhet – hur ett folkligt uppror störtade en egenmäktig tyrann som omgiven av fursteslickare levde ett överdådigt liv medan folket, den stora massan, levde i svält och elände.

Trots att det har gått flera sekel sedan oroligheterna utbröt i Paris råder ingen samstämmighet bland historiker om hur man rätt ska värdera revolutionen. Var den redan från början ett projekt dömt att sluta i ett blodbad eller var den ett av de största emancipatoriska projekten i mänsklighetens historia?

Historiker är överens om att den började 1789, men de är oeniga om när den slutade. Somliga förlägger dess slut till Robespierres fall 1794 eller till Napoleon Bonapartes *Machtübernahme* 1799, medan andra ser den i ett längre perspektiv.

I sin stora bok *La révolution* skrev den inflytelserike franske historikern François Furet att hans ”centrala idé är att först republikanernas seger över monarkisterna 1876–1877 ger det moderna Frankrike en regim som varaktigt knäsätter samtliga 1789 års principer: inte bara medborgerlig jämlikhet utan också politisk frihet”. Med så komplexa och långvariga fenomen som franska revolutionen finns det knappast några slutgiltiga och absoluta sanningar där någon får sista ordet. Historia är ingen exakt vetenskap, om den nu alls är en vetenskap. Böckerna fortsätter att komma och det är bara att tacka och ta emot.

För mer än 50 år sedan publicerade en ung engelsk historiker, Keith Michael Baker, ett, skulle det visa sig, standardverk om den revolutionära upplysningstänkaren Condorcet, som i sina skrifter skisserade matematiska modeller för hur ett gott och rättvist samhälle bör administreras.

Med förnuftets hjälp var det möjligt, trodde Condorcet, att skapa ett både rättvist och välfungerande samhälle där egenintresse balanseras med medkänsla med samhällets olycksbarn. Han var en av de första förespråkarna för det moderna liberala samhället.

Nu, ett halvsekel senare, kommer Baker, som länge har varit professor i historia vid Stanford University, ut med en mäktig biografi på över 900 sidor om Jean-Paul Marat, som ju tillsammans med Robespierre har kommit att utgöra sinnebilden för den passionerade, våldsamma och populistiska sidan av revolutionen, den sida som ledde fram till *la terreur*, skräckväldet med massavrättningar från slutet av 1793 och några månader framöver.

Det är storverk som det måste ha tagit författaren många år att skriva. Som läsare är man glad och tacksam för att det fortfarande finns forskare som ägnar kanske ett årtionde eller mer åt att skriva en bok. Det är inte bara en detaljerad – ibland nästan alltför detaljerad för den påstått stressade nutidsmänniskan – skildring av Marats händelserika och dramatiska liv, utan också en redogörelse för avgörande skeden av den revolutionära processen, som Baker följer dag för dag, ibland timme för timme.

Han har säkerligen läst det mesta

”Att kungar alltid och överallt försöker kväsa all frihet tar Marat som en självklarhet. Att de ofta lyckas i sitt onda uppsåt beror på folkets feghet och att det låter sig luras av yttre prakt.”

som skrivits om revolutionen och bygger sin bok framför allt på dokument från tiden, referat av ofta, nej vanligen, hätska debatter, som inte sällan slutade i handgripligheter, i politiska församlingar och inte minst på Marats ömsom hätska, ömsom självömkande skriverier. Min enda lilla kritik är att det gott kunde finnas fler bilder på dramats huvudpersoner, bland andra Robespierre, Louis Capet alias Ludvig XVI, med flera. En karta över Paris som visar hur alla dessa uppretade folkmassor marscherade fram och tillbaka genom den franska huvudstaden till adresser och gator som sedan dess har ändrat namn hade också varit välkommen.

Marats liv, som sträckte sig från 1743 till 1793, har enligt Baker tre akter. De första två nog så dramatiska – och inte sällan smått komiska – men det är den tredje akten som har försäkrat honom om hans historiska rykte eller vanrykte.

Han föddes i Schweiz. Hans far kom från Italien. Han lämnade hemlandet som tonåring, läste medicin i Frankrike och dök på 1760-talet upp i England. Han hade på något vis lyckats få ihop till ett slags läkarexamen och praktiserade inte utan framgång som läkare. Det kanske inte säger så mycket, för det var ju en tid då läkare skrev ut mediciner som de inte visste något om mot sjukdomar de visste ännu mindre om, allt enligt Voltaire, som hånfullt om än anonymt recenserade Marats tidiga medicinska skrifter.

Vi vet inte särskilt mycket om Marats liv i England, men helt klart är att många av Marats mest grundläggande politiska principer formades och formulerades i den på engelska skrivna boken *The Chains of Slavery*. Hans politiska medvetenhet väcktes genom den så kallade Wilkesaffären, där en briljant, besvärlig och bråkig journalist anklagades för att ha förolämpat monarken. När denne herre ändå blev vald till underhuset förklarade dess ledamöter att hans motståndare ”borde ha blivit vald”. En tidig variant av de sentida EU-fasoner som ser till att om folk inte röstar rätt så måste de rösta om tills överheten får som den vill.

Marat visar redan här en djup misstro mot den representativa demokratin, som ständigt hotar att gå emot folkviljan, till vilken han hyser en absolut tilltro: Folkviljan kan aldrig representeras. Att kungar alltid och överallt försöker kväsa all frihet tar Marat som en självklarhet. Att de ofta lyckas i sitt onda uppsåt beror på folkets feghet och att det låter sig luras av yttre prakt.

För Marat var religion ett medel för makten att förtrycka folket – den lömska alliansen mellan kungar och präster störtar folket i slaveri. Kristendomen förstör de medborgerliga dygderna.

Marat avslutar sin bok med en pessimistisk betraktelse som rimmar illa med hans revolutionära glöd. Alla furstar är despoter och tyranner. ”Friheten går samma öde till mötes som allt annat: Den ger vika för tiden som förstör allt, till lasten som korrumperar allt, till okunnigheten som förvirrar allt, till makten som krossar allt.”

Med sådana övertygelser är det överraskade att han kom att bli en engagerad och rasande journalist och till slut en radikal politiker. Om tiden med naturnödvändighet ödelägger allt som kommer i dess väg, varför då bry sig? Varför inte bara odla sin egen trädgård?

Den andra akten i denna tragedi äger rum i Paris. Marat återvände till den franska huvudstaden 1776. Han etablerade sig snabbt som en framgångsrik och välbetald societetsläkare som, sades det, kunde bota de obotliga. Andra kallade honom ”en förslagen charlatan”. Marat hävdade att sådana anklagelser var ett tecken på att det medicinska etablissemanget kände sig hotat av hans exempellösa framgångar.

Detta var ett tidigt uttryck för ett av hans grundläggande karaktärsdrag: paranoia – han var alltid den förfördelade, alltid förföljd av ett vetenskapligt eller politiskt etablissemang som gjorde allt för att störta honom i fattigdom och beröva honom den ryktbarhet som han i egna ögon förtjänade.

I Paris avslutade han karriären som läkare och bestämde sig i stället för att bli vetenskapsman.

I ett par kapitel, som i mitt tycke är alltför detaljerade, beskriver Baker hur Marat utmanade tidens vetenskapliga storheter, med ledande namn som kemisten Lavoisier, matematikern Condorcet och inte minst Newton. ”Under ett årtionde,” skriver Baker, ”utförde han hundratals noggranna experiment om grundläggande problem i 1700-talets

Forts. →

”Våld är en grundläggande del av samhället och av friheten. Denna tanke går som en blodröd tråd genom hela hans karriär och journalistiska gärning.”

fysik och kemi: ’de viktlösa vätskornas’ natur som manifesterade sig i elektricitet, eld och ljus.”

Marat publicerade ett omfattande verk om eldens natur. Det fick fina recensioner som, spekulerar Baker, möjligen kan ha skrivits av Marat själv. Expertisen, det vill säga Lavoisier och vetenskapsakademin med Condorcet i spetsen, förhöll sig kallsinnig.

Det gick inte bättre när han radikalt ville revidera Newtons optik. Historien upprepade sig när han i sitt sista vetenskapliga försök tog sig an Benjamin Franklins teorier om elektricitet. Dessa motgångar, dessa snubbor, förstärkte hans hat mot all överhet. Marat var övertygad om att en rättvis bedömning av hans verk hade förhindrats på order av en mäktig sammansvärjning. Varken läkekonsten eller vetenskapen hade gett honom den ära som han så hett eftertraktade. Återstod politiken, och det är nu, eller rättare sagt på sidan 221 i Bakers bok, som den tredje akten börjar – ”den som givit honom en varaktig historisk ryktbarhet”.

Året är 1789. Marat var då fattig, sjuk och hånad av tidens vetenskapliga expertis. Fram till dess hade han avstått från radikal politisk aktivitet, som han ansåg vara alltför riskabel i det kungliga enväldets Frankrike. Situationen hade nu förändrats.

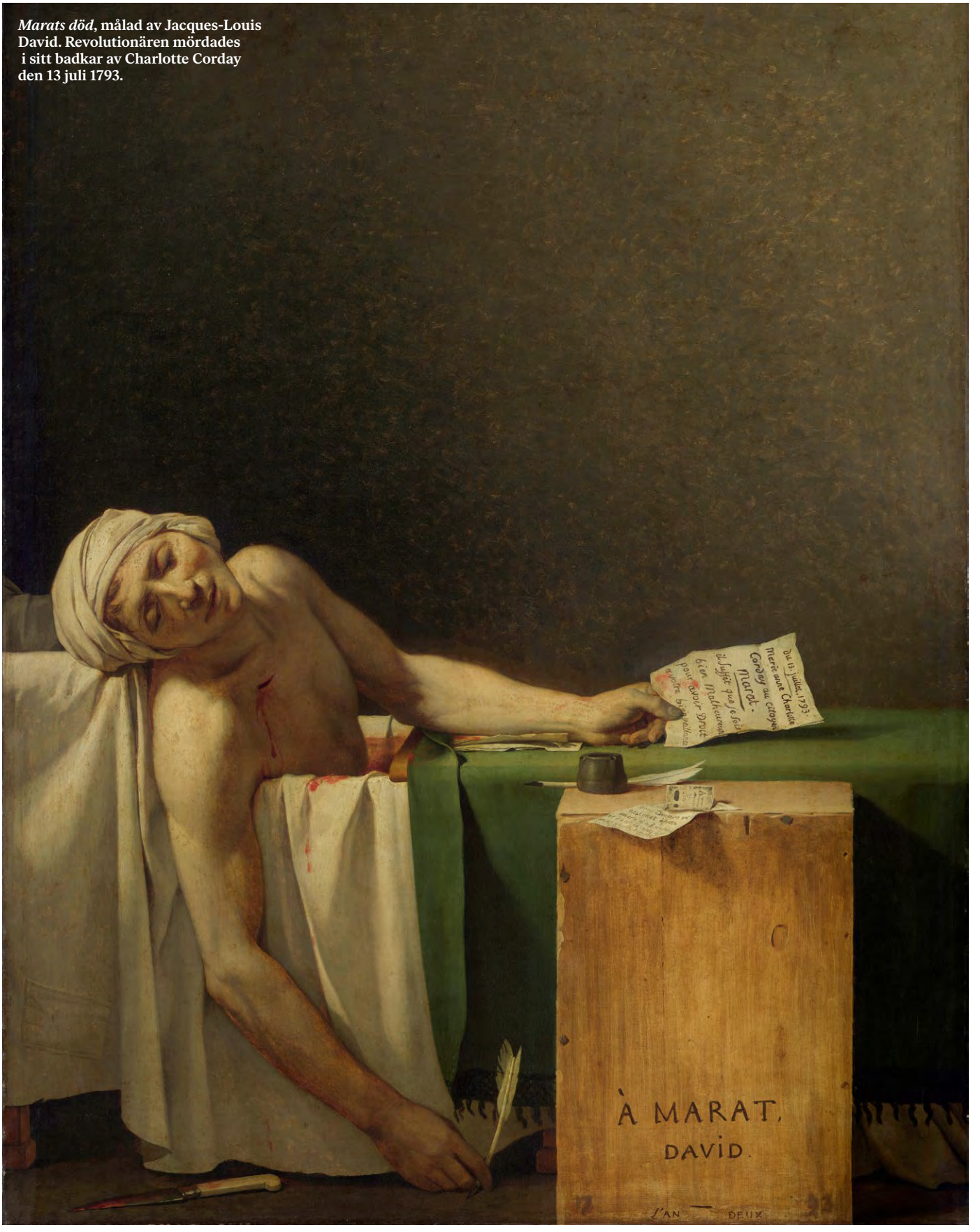
Marat blev sin tids mest inflytelserike politiske journalist genom den tidning som han publicerade och till stora delar skrev själv, L’Ami du peuple (Folkets vän). Baker tycks ha läst alla nummer, och visst kan det bli lite enformigt eftersom Marat bara hade några få ämnen som han ständigt återkommer till. Enformigheten blir knappast mindre då Marat i stort sett endast hade ett tonläge i sina skriverier: ett ursinnigt raseri.

Det fundamentala värdet i hans politiska världsåskådning var frihet. För honom var pressfriheten absolut, liksom all annan frihet. Varje inskränkning var ett utslag av tyranni. Det var inte överheten, fursten, som beviljade vissa friheter, utan friheten var en rättighet som tillkom alla och envar och som ständigt hotades av monarki och aristokrati. Den måste försvaras, med våld om så krävs. Den moderna klyschan ”våld löser inga problem” skulle antagligen ha gjort Marat rasande och fyllt åtskilliga nummer av L’Ami du peuple med tirader om hur våld i själva verket löser de flesta problem i världen.

Våld är en grundläggande del av samhället och av friheten. Denna tanke går som en blodröd tråd genom hela hans karriär och journalistiska gärning. Frihetens fiender måste elimineras, ju förr, desto bättre. Han avvänder sig av ett slags mordisk matematik där en liten massaker i dag besparar oss en större i morgon. ”Om vi låter kungen, kronprinsen och den österrikiska kvinnan (Marie Antoinette) fly landet, så kommer vi att dränkas i floder av blod.” Alltefterson blev han allt blodtörstigare: ”Fem hundra huvuden skulle ha ställt allt till rätta för elva månader sedan. I dag skulle det krävas femtio tusen.” Överallt såg han fiender som konspirerade och ansträngde sig för att omintetgöra revolutionens landvinningar. Katolska präster som vägrade att svära den nya regimen trohet, rika bönder och handelsmän som köpte upp spannmål för att på så sätt manipulera priset och orsaka hungersnöd, landsflyktiga aristokrater som manade till krig mot republiken för att återupprätta monarkin. Han fyllde sin tidning med rasande angrepp inte bara på dessa grupper utan också på revolutionärer som inte var tillräckligt radikala eller rent ut sagt fega då de inte vågade ta till det våld som krävdes för att försvara revolutionen.

Marat måste ha varit en av de första journalister som bytte roll och blev politiker. Han valdes 1792 in i nationalkonventet, där han blev en uppviglare och bråkstake som tycktes opponera mot allt och alla. Vissa delegater kallade honom galen. Baker hyser en viss förståelse för den tanken. Ett långt avsnitt ägnas frågan: Vad ska vi göra med Louis Capet, tidigare känd som Ludvig XVI? Kungen och hans familj hade fängslats och avsatts efter ett misslyckat flyktförsök.

Den 26 december kockan 9.46 på förmiddagen trädde den tidigare konungen tillsamman med tre advokater in i samlingslokalen. ”Är Louis Capet skyldig till att ha konspirerat mot folkets frihet och mot statens allmänna säkerhet?” Ingen av de 719 delegaterna röstade nej. När de kom till att avgöra straffet blev det dödsstraff, men med endast en rösts övervikt.

***Marats död*, målad av Jacques-Louis David. Revolutionären mördades i sitt badkar av Charlotte Corday den 13 juli 1793.**

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Forts. →

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Charlotte Corday förs till sin avrättning. Målning av Arturo Michelena.

Många hade hellre sett medborgare Capet fängslad, för att sedan landsförvisas. Inte Marat: ”Republiken kommer att vara en chimär ända tills tyrannen har halshuggits.” Franska revolutionen var en blodig historia. Dess ledande aktörer drog sig inte för att använda terrorn som vapen, eller som Danton uttryckte saken: ”Låt oss terrorisera så att folket inte behöver göra det.”

Naturligtvis fortsatte stridigheterna. Trots att det inte längre fanns någon kung eller ens en före detta kung var revolutionen ändå hotad. Marat såg fiender överallt, och det var inte alltid bara hans paranoia som fick honom att göra det. Det gjorde honom förstås hatad i vida kretsar, men republiken, som hotades av både yttre och inre fiender, kunde inte ta hänsyn till det. I några av Marats, enligt Baker, få kloka ord sammanfattade han sin situation och sin uppgift: ”Att försöka behaga hela världen är att vara en dåre; men att försöka behaga hela världen under en revolution är att vara en förrädare.”

På sommaren 1793 var Marat både sjuk och utarbetad. Kanske var han redan döende när han den 13 juli fick besök av Charlotte Corday, som dödade honom med ett knivhugg. ”Jag dödade en man för att rädda hundra miljoner,” sa hon med ett lån från Marats egen blodiga logik. Mordet gav upphov till en kult av Marat. Någon jämförde honom med Jesus, men det väckte livliga protester. ”Jesus är en profet. Marat är en gud. Jesus är upphov till vidskepelse, han försvarade kungar och Marat hade modet att krossa dem.” Marat begravdes i Pantheon, ett tempel tillägnat de stora män som han så djupt avskydde och föraktade.

Äran visade sig kortvarig. Ett par månader senare placerades hans kvarlevor i en omärkt grav.

Den största och mest varaktiga hyllningen kom från Marats nära vän Jacques-Louis David, som några månader efter mordet kunde visa upp ett av sina många mästerverk, *La mort de Marat*, som avbildar martyren i det badkar där han tvingades tillbringa sina dagar för att finna lite lindring från den hudsjukdom som plågade honom. I Davids målning har den framstående konstkritikern T.J. Clark sett ett av modernismens genombrott, eftersom David gjorde politiken till sitt ämne utan att förändra den men kanske i stället förskönа den. Hur det gick till visar Thomas Crow, som har skrivit en hel bok om Davids konstverk – och om sig själv.

Medan Baker är obesmittad av moderna påfund är Crow en idog användare av dem. I en essä som blandar strukturalism – Lévi-Strauss, Barthes och självbiografiska berättelser – med ett subtilt ”närskådande” visar han hur David med små medel får Marat att framstå som martyr. Davids målning blir till ett slags sekulär pietà – inte föreställande den korsfäste men väl den knivhuggne.

Parallellen förstärks, menar Crow, genom den detaljerade beskrivningen av virket i den låda som var Marats skrivbord och som leder tankarna till virket i Kristi kors. Den enkla lådan kan också eller lika gärna visa Davids sympati för kvinnliga arbetare som 1789 tvingade kungaparet att återvända från Versailles till Paris. Crow uppmärksammar hur David diskret lägger verkligheten till rätta för estetiska effekter. Davids knivhandtag på mordvapnet är vitt. I verkligheten var det svart. Blodet på Davids målning är bara en liten rännil; verkligheten var mycket blodigare. Att Davids mästerverk fortsätter att fängsla beror på dess mångtydighet, att det ställer fler frågor än det ger svar.

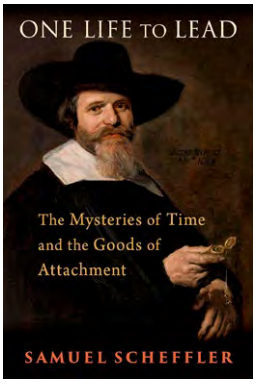
Bilden av Marat: Är det en man eller en kvinna? Frisk eller döende? Helgon eller demon? Vad som för en otränad blick kan framstå som en enkel bild visar sig genom Crows virtuosa dekonstruktion innehålla multipla budskap.

Den bild av Marat som framträder i dessa båda böcker skiljer sig åt. Crow – som har förblivit sin radikala ungdoms politiska övertygelser trogen – framställer Marat som en vänstertänkare på folkets sida.

Baker komplicerar den bilden. Hans Marat stämmer ibland överens med Crows, men ännu oftare är han ”den klassiska republikanska martyren, en förespråkare för terror och den första moderna populisten”.

Thomas Crow har skrivit en fin liten bok. Baker har skrivit en storartad biografi som kommer att bli ett nytt standardverk. ■

Carl Rudbeck *är fil.dr i litteraturvetenskap.*

One Life to Lead. The Mysteries of Time and the Goods of Attachment
Samuel Scheffler
Oxford University Press, 2025

FILOSOFI

Meningen med livet är de mänskliga relationerna

Filosofen Samuel Schefflers bok är lite pratig och har en del plattityder, men innehåller åtskilligt att reflektera över. Hur kan vi forma våra liv när vi inte har kontroll?

Av ***Anders Mathlein***

I ett känt tankeexperiment blir du erbjuden att ställa en enda fråga och att vara garanterad ett sant svar. Vad skulle du fråga?

Ett förslag är ”vem är det som svarar?”, men det skulle också vara frestande att fråga ”vad är meningen med alltihop?” Det är också den svenska titeln på den vid det här laget 88-årige amerikanske filosofiprofessorn Thomas Nagels mycket spridda introduktion till filosofi från 1987, *What Does It All Mean?* I boken tar han upp tidlösa frågor som fri vilja, rättvisa och livets mening.

Begreppet ”mening” kan tolkas instrumentellt, som ett medel för att nå ett högre mål, men när det gäller livet rymmer frågan ett underförstått antagande att där finns en av oss oberoende avsikt med vår existens.

Nagels syn på den frågan är nykter. Inget är beständigt; finns någon mening måste vi finna den i våra egna liv. Även om det vi gör kan förklaras eller rättfärdigas kan ingen av dessa förklaringar förklara meningen med livet som helhet. Föreställningen om en evighet hos Gud är en idé om något som kan förklara allting annat utan att själv behöva förklaras. Vilket svar skulle inte föda ännu ett ”varför”?

Men kanske behöver vi en föreställning om något mer för att livet ska vara uthärdligt? I boken *One Life to Lead. The Mysteries of Time and the Goods of Attachment* hävdar den amerikanske filosofen Samuel Scheffler, verksam vid New York University, att våra emotionella och sociala bindningar och anknytningar, *attachments,* till andra människor och till projekt och uppgifter, är förutsättningen för att kunna leva vårt enda liv på ett gott och tillfredsställande vis. Banden till andra ger inte bara livet innehåll, utan formar också våra val. Livet ska delas, opartiskhet och autonomi är överskattat. Hållningen gör att han underkänner utilitarismens strävan mot lyckomaximering utan personliga hänsyn.

En gång i tiden var Scheffler student hos Nagel, vilken har recenserat den forne adeptens bok i London Review of Books. Och Scheffler refererar – uppskattande om än med reservationer – till den tidigare läromästaren.

Titelns dubbeltydighet har täckning i boken. *One Life to Lead*; vi har ett enda liv att leva, och detta liv bör vi försöka styra och förvalta. Men hur kan man forma sitt liv när så mycket ligger utanför vår kontroll? Vi är dömda att leva i ett flyktigt nu som omedelbart blir nyss, och framtiden är okänd. En lockelse i fiktionen är att den narrar oss att tro att det finns något slags mening i händelsekedjan mellan början och slut, att livets skeenden ingår i en berättelse.

Att leva/leda sitt liv är ett ”intellektuellt utmanande och känslomässigt krävande åtagande”, konstaterar Scheffler.

I boken *Anspråkstagen. Människans bot mot meningslösheten* (2026) är religionshistorikern David Thurfjell inne på samma spår. Att uppleva sig behövd, att få ett uppdrag, att förväntas ställa upp för ett sammanhang som är större än man själv kan vara ett sätt att uppleva ”mening” i en känsla i stället för en övertygelse.

Böcker som dessa är de senaste tillskotten i en omfattande genre där tänkare alltsedan antiken har resonerat kring hur man bör leva. Till de filosofiskt grundade verken kommer en ocean av självhjälpslitteratur, ”inspirationscitat” och carpe diem-visdomar. Sammantaget blir det en labyrintisk stormarknad av livsråd där vi

Forts. →

”Att nästan alla nu levande människor kommer att vara döda om hundra år är en insikt vi bär med jämnmod, men en meteoritkrock som betyder mänsklighetens undergång skulle ses som en katastrof.”

irrar omkring och ”söker frågan / på vilken livet är ett svar”, som Willy Kyrklund uttryckte det.

Scheffler refererar till andra filosofers verk, men han avstår till stor del från att luta sig mot ideologi, teori och generella principer, utan vill rota sin framställning i hur livet ter sig i vardagslag. Han avråder särskilt från att ”neutralisera” synen på omvärlden genom att frigöra sig från känslor och preferenser. Nära förbindelser och engagemang gör oss visserligen sårbara för sorg och förlust, men den distansering som somliga filosofiska och religiösa riktningar förordar likställer Scheffler med att fly från livet.

I långnovellen *Ensam* från 1903 uttryckte August Strindberg en annan uppfattning: ”Ingenting äga, ingenting önska, det är att göra sig oåtkomlig för ödets värsta slag. Men att samtidigt ha pengar tillräckligt, och därigenom känna att man kan få, om man vill, det är lyckan, ty det är oberoendet och en sida av friheten.”

För Scheffler är relationer och anknytningar intimt förbundna med vår erfarenhet av tid. Vi är del av ett historiskt sammanhang, vi bär vårt förflutna och våra idéer om framtiden inom oss, och allt detta färgar våra värderingar och formar våra liv. Känslor och attityder ändras över tid, och den asymmetri han ser mellan uppfattningen av framtid och förflutet leder till frågor som varför det anses normalt att sorgen efter en älskads död klingar av med tiden – sorgens orsak består ju – medan till exempel tacksamhet förväntas vara varaktig. Och varför gläds vi mer åt ett förväntat nöje än något roligt i det förflutna?

I en tidigare bok, *Death and Afterlife* (2013), behandlas också frågor om livsinnehåll och mening. Här är utgångspunkten att mänsklighetens fortsatta existens för oss är viktigare än vår personliga överlevnad. Kanske är det ett sekulärt substitut för evigt liv. Att nästan alla nu levande människor kommer att vara döda om hundra år är en insikt vi bär med jämnmod, men en meteoritkrock som betyder mänsklighetens undergång skulle ses som en katastrof. Ett långsammare scenario med samma effekt målade P.D. James upp i boken *The Children of Men* från 1992, där mänskligheten plötsligt blir infertil.

Man kan invända att omtanken om kommande generationer förefaller ganska ljum med tanke på hur lite som görs för att bromsa vad som kan vara en annalkande klimatkollaps. Men Scheffler utgår gärna från vissa hållningar och värden som vore de odiskutabla eller omistliga. Det ger författaren svängrum i argumentationen, men blir också något av en tvångströja för läsare med avvikande uppfattning. Han utnyttjar problemformuleringsprivilegiet, och det händer att frågorna får drag av tendentiös konstruktion.

Att åldrandet för de flesta medför att de så viktiga förbindelserna glesnar är ett faktum som dränerar livet på innehåll. Men att välja att inför risken att bli sårad eller sviken avhålla sig från nära relationer och beroenden ingår liksom inte i bilden.

Och besväras vi verkligen av att förena tanken på att vi är beständiga varelser vilkas liv löper över tid med att vi ständigt befinner oss i nuet? Ett annat problem är mångordigheten och fotnotssjukan. Schefflers tendens till omtagningar och detaljresonemang gör läsningen onödigt trög.

I händerna på en sträng redaktör hade boken blivit tunnare utan att förlora i halt, dessutom befriad från plattityder av typen att om vi sätter värde på en vänskap så gäller det både personen i fråga och vänskapen som sådan.

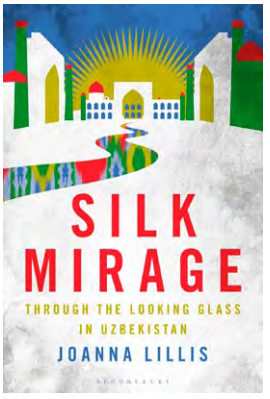
Men här finns trots invändningarna åtskilligt att reflektera över. Schefflers credo, att det är anknytningar som skänker innehåll, om än inte mening, åt livet kommer mig att tänka på några rader ur Lars Forssells sonett ”Om giftet dödar havet” som frammanar en vacker och trösterik bild:

I havet sjunker stunden vi har varit
Bråddjupet famnar oss. Vi har befarit
ett hav som återtagit oss. Vi är ett hav

Om nu en ”högre” mening saknas gäller det att sätta värde också på det som inte bär på ett löfte om bestående i någon form, på sina relationer, och att liksom barn finna glädje i att göra saker för deras egen skull.

Det låter sig sägas, och det kommer ändå inte att hindra oss från att fortsätta att ställa frågan som Thomas Nagel använde för sin boktitel. Ett möjligt svar som åtminstone ibland tycks ligga sanningen nära står att finna i Voltaires *Candide* från 1759: ”’Men vad är då meningen med vår värld?’ envisades Candide. ’Varför har den blivit till?’ ’För att reta gallfeber på oss’, genmälde Martin.” ■

Anders Mathlein *är frilansskribent.*

Silk Mirage
Through the Looking Glass in Uzbekistan
Joanna Lillis
Bloomsbury, 2025

REPORTAGE

Nya besked från en bisarr postsovjetisk diktatur

Uzbekistans ledare verkar liberalisera. Men man får fortfarande inte kritisera regeringen i nämnvärd omfattning. Är reformerna kosmetiska eller genuina?

Av ***Theo Vareman***

Under senare år har turismen till Centralasien ökat kraftigt, och det tycks särskilt vara en av de forna Sovjetrepublikerna som lockar: Uzbekistan. Inte så konstigt, kanske, med tanke på att landet är hem för anrika städer längs Sidenvägen, som Buchara och Samarkand, med turkosa kupoler som gör sig utmärkt för ett snyggt Instagraminlägg. Än mer så eftersom dessa länder ännu har något mystiskt, rent av exotiskt, över sig.

Att turister numera flockas till Uzbekistan har inte bara med trender att göra – landet har också blivit öppnare, och enklare att resa till. Dessutom marknadsför sig landet nu internationellt, exempelvis genom att samarbeta med Louvren kring en utställning om landet 2022, eller genom att sponsra en årlig kulturfestival i centrala London som jag själv hade nöjet att besöka under en förmiddag 2024. Medan en uzbekisk popsångares lena basröst dånade från scenen såldes traditionella produkter till överkomliga priser, och kön till gratisserveringen av nationalrätten *plov* sträckte sig lång.

Bilden av en smått bisarr postsovjetisk diktatur, för svenskar kanske mest bekant från Telias muthärva i landet, är alltså under förändring.

Detta öppnande gentemot omvärlden är en av effekterna av det tronskifte som skedde 2016, när landets förste president Islam Karimov dog och hans kronprins Shavkat Mirziyoyev tog över tyglarna. Karimov var en före detta partipamp i Sovjetunionen, som vid sammanbrottet 1991 sömlöst bytte roll från kommunistisk administratör till landsfader i den plötsligt självständiga republiken. I detta var han knappast unik i Centralasien – samma sak skedde i Kazakstan och Turkmenistan. Ideologin byttes ut, men ledarskiktet – och dess auktoritära metoder – bestod. Uzbekistan fick snart sin egen version av gulagläger, varken fri press eller opposition fanns på kartan och centrala delar av ekonomin fortsatte att styras politiskt.

När Shavkat Mirziyoyev, som tjänat som Karimovs premiärminister och själv hade ett förflutet inom den sovjetiska partiapparaten, tog över var det nog få som väntade sig stora förändringar. Kanske var det därför glädjen blev särskilt stor när Mirziyoyev plötsligt utlovade ett ”nytt Uzbekistan” och sjösatte omfattande liberaliseringar av den djupt auktoritära regimen.

Det är detta skifte som journalisten Joanna Lillis undersöker i sin nya reportagebok *Silk Mirage*. Lillis har länge bott i regionen och har, utöver att rapportera för en rad engelskspråkiga medier, tidigare skrivit den läsvärda boken *Dark Shadows*, om det moderna Kazakstan. Medan mycket rapportering om Centralasien fokuserar på geopolitiska perspektiv och större makters relation till regionen, arbetar Lillis mer med att skildra ländernas inre dynamik. Men till skillnad från *Dark Shadows*, där hon försökte teckna Kazakstans hela postsovjetiska erfarenhet genom en mängd olika nedslag, är *Silk Mirage* mer avgränsad – här är det Mirziyoyevs reformer som står i fokus, och huruvida de faktiskt har skapat ett öppnare Uzbekistan eller om de snarare bör betraktas

Forts. →

”Att omledningen av vatten för bomullsodling skulle få ett sådant katastrofalt resultat var oväntat för de boende i regionen men en del av kalkylen i Moskva.”

som kosmetiska ingrepp för att bättra på landets image utomlands.

Det är en lika givande som skrämmande bok, baserad på åratal av intervjuer och resor. Lillis håller sig inte bara till Uzbekistan, utan reser också till Turkiet och – faktiskt – Sverige, för att intervjua exiluzbeker som flytt politiskt förtryck. Boken ger även en god kontext kring Uzbekistans historia, med särskilt fokus på Karimovårens övergrepp, men också gentemot den sovjetiska och tsarryska erfarenheten.

På senare år, och i synnerhet efter invasionen av Ukraina, har det blivit vanligare att betrakta Rysslands expansioner över Eurasien ur ett kolonialt perspektiv. Detta är, som historikern Adeeb Khalid visat i sin majestätiska bok *Central Asia. A New History from the Imperial Conquests to the Present*, särskilt uppenbart i Moskvas relation till Centralasien. Den ryska utbredningen där, etablerandet av nya städer och inflyttningen av bosättare följde samma logik som exempelvis USA:s expansion västerut under samma tidsperiod.

Regionen blev snabbt föremål för utsugning av råvaror; när det amerikanska inbördeskriget orsakade en kollaps på den globala bomullsmarknaden fick de nyvunna landområdena i Centralasien, och i synnerhet dagens Uzbekistan, svara för att den ryska textilindustrin ändå skulle hålla sig flytande. Bomull hade visserligen länge varit en viktig gröda i området, men den fick nu en tydligt framflyttad roll. Detta befästes än mer efter ryska revolutionen, när bomullsproduktionen industrialiserades och började följa de statligt bestämda produktionsmålen. Bomullen är än i dag en central del av Uzbekistans industri, och syns bland annat i landets officiella statsvapen.

Det fanns förstås en baksida. Bomullsodling kräver stora mängder vatten, och för att öka mängden odlingsbar mark användes vatten från Centralasiens två dominerande floder, Amu Darya och Syr Darya – något som resulterade i att den vidsträckta Aralsjön, på gränsen mellan Uzbekistan och Kazakstan, i dag har reducerats till tre förgiftade småsjöar, isolerade från varandra av den öken, förgiftad av bekämpningsmedel som följt med flodvattnet, som uppstått på vad som en gång var sjöbotten.

Att omledningen av vatten skulle få ett sådant katastrofalt resultat var oväntat för de boende i regionen men en del av kalkylen i Moskva. Där var man medveten om vilka konsekvenser bevattningsprojekten skulle få men valde att gå vidare ändå. Det fiske som Aralsjön möjliggjorde stod sig nämligen slätt gentemot fördelarna med att öka bomullsproduktionen – ett av många historiska exempel på hur naturen, och människor som livnär sig på den, får ge vika för drömmen om modern produktion.

Bomullsproduktionen krävde även stora insatser från säsongsarbetare. Lillis beskriver hur det under Sovjettiden närmast var norm att skolbarn varje år skickades ut på fälten för att hjälpa till med skörden. Trots att kritik mot barnarbetet började luftas redan under *glasnost* fortsatte det ända in på 2000-talet. Först efter internationella protester slutade Karimovregimen att skicka ut barn på fälten – men kompenserade för arbetsbortfallet genom att i stället tvinga ut fler vuxna för att se till att de ännu statligt uppställda bomullskvoterna skulle mötas.

Detta tvångsarbete var en av flera saker som avskaffades när Mirziyoyev kom till makten och påbörjade arbetet med ett ”nytt Uzbekistan”. Snart tillkännagav presidenten även att fängelsekomplexet Jaslyk, modellerat efter de sovjetiska gulaglägren, skulle stängas. Den under Karimovs styre ännu hårt kontrollerade ekonomin liberaliserades, och från politiskt håll började man på allvar tala om landets problem med korruption. Även om det senare fortfarande är ett stort problem för Uzbekistan, där personer från presidentens krets ännu har en genväg till att berika sig, märktes förbättringar i företagsklimatet. Tack vare Mirziyoyevs reformarbete utsågs landet 2019 till Country of the Year av The Economist. Vidare ökade pressfriheten, och presidenten själv uppmanade journalister att rapportera kritiskt.

Men inte alltför kritiskt, skulle det visa sig. Lillis intervjuar flera journalister som visserligen beskriver sin situation som bättre än under Karimovåren, men också som mer arbiträr. Ännu finns vissa ämnen som regimen inte ser med blida ögon på att det rapporteras om, men exakt vilka det är blir svårt att veta, då spelplanen nu är otydligare. De

FOTO: GETTY IMAGES

Uzbekiska bomullsplockare cirka 1940.

journalister Lillis intervjuar beskriver att detta i stället leder till självcensur kring ämnen som kan vara känsliga för regimen, och att de ibland alltså agerar mer restriktivt än nödvändigt då de inte vet var gränsen går.

Att direkt kritisera presidenten är dock fortfarande omöjligt.

Utrymmet för politisk opposition visade sig också fortfarande vara begränsat, och de som trots allt försöker utmana regimen riskerar att mötas med en häpnadsväckande brutalitet. Lillis intervjuar bland andra musikern Jahongir Otajonov, som planerade att utmana presidenten i valet 2021. Han upplevde snabbt en sådan press uppifrån, med tillsägelser om vilket parti han fick kampanja för och inte, och inställda konserter, att han drog tillbaka sin kandidatur. Det slutade dock inte där – ett halvår efter valet blev han kidnappad, misshandlad och hotades med våldtäkt om han inte upphörde med alla politiska aktiviteter.

Föga förvånande vann Mirziyoyev valet, med cirka 80 procent av rösterna. Denna andra mandatperiod för den nye presidenten skulle också, enligt konstitutionen, bli hans sista – men lägligt nog menade han i sitt segertal att han under kampanjen märkt av en vilja hos befolkningen att anta en ny grundlag. Med en ny konstitution på plats skulle antalet mandatperioder nollställas, och alltså möjliggöra ytterligare två mandatperioder för presidenten.

Försöket att ändra konstitutionen ledde emellertid till oanade konsekvenser, som än en gång visade att regimen inte ville låta sig utmanas.

I förslaget till ny konstitution drog man tillbaka den autonoma status som regionen Karakalpakstan haft sedan Sovjettiden, något som ledde till stora protester i detta glesbefolkade område, som upptar runt en tredjedel av Uzbekistans yta. Vissa menade att sveket från Tasjkent visade att det nu på allvar var dags för ett självständigt Karakalpakstan.

Enligt Lillis är det oklart hur många civila som dog när säkerhetsstyrkorna försökte slå ner protesterna; den officiella siffran är 21, men människorättsorganisationer har menat att det snarare rörde sig om minst 55. Mirziyoyev anslog visserligen en försonande ton, och meddelade att ändringen av Karakalpakstans autonoma roll skulle dras tillbaka – men han vägrade att tillåta en internationell utredning kring vad som skett under protesterna. Medan endast tre poliser dömdes, ställdes tusentals civila inför rätta, och många fick fängelsestraff.

Dessa nedslag skrapar bara på ytan av Lillis breda projekt, som också sträcker sig mellan ett islamistiskt uppror, Karimovs samarbete med USA efter 11 september, och konflikterna kring ”Centralasiens Guernica”.

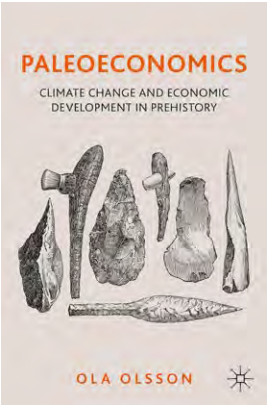
Visserligen hade jag uppskattat ett sammanfattande, avslutande kapitel – boken slutar aningen abrupt med ett reportage om traditionella textilhantverkare. Jag kan också sakna något om hur landet påverkas av den allt viktigare roll som Centralasien har fått, särskilt i och med Kinas ”nya Sidenväg”, men också på grund av andra planerade transportrutter över Eurasien. Även om Lillis styrka är att hon lägger sig närmare lokala skeenden, som annars lätt reduceras till geopolitiska brickor i ett mycket större spel, så påverkar ju också skiften i omvärlden ett lands lokala utveckling.

Slutsatsen i *Silk Mirage* är ändå tydlig: Mirziyoyevs reformarbete har knappast varit inriktat på att faktiskt demokratisera landet. Samtidigt står det klart att regimen inte alls är lika auktoritär som under Karimovåren. På sätt och vis påminner dynamiken om den mellan Stalin och Chrusjtjov – den senare gjorde under sitt ”töväder” Sovjetunionen öppnare, utan att för den delen släppa greppet om makten.

I vår alltmer multipolära värld blir denna typ av lättnader också ett sätt att öka legitimiteten för auktoritära regimer, genom att skapa potential för ”mjuk makt” – även diktaturen Saudiarabien har ju till exempel genomfört vissa reformer under kronprins Muhammad bin Salmans ledning, något som redan tycks ha förbättrat landets globala image.

Silk Mirage är en intressant studie av dessa komplexa skiften, som visar att termen ”diktatur” kan ta sig många olika uttryck, där förtrycket kan skifta både i form och i omfattning – utan att för den delen upphöra. ■

***Theo Vareman** är kulturskribent.*

Paleoeconomics. Climate Change and Economic Development in Prehistory
Ola Olsson
Palgrave Macmillan, 2025

EKONOMISK HISTORIA

Klimatförändringar gjorde oss till dem vi är

När varma perioder har övergått i istider har människan varit tvungen att utvecklas för att överleva. Homo sapiens har visat sig vara mer resilient än man skulle kunna tro.

*Av **Björn Hårsman***

För 3,7 miljoner år sedan bokstavligen vandrade de första av mänsklighetens upprättgående förfäder in i vår historia. Tre fotspår från ett lavafält i Tanzania visar att en familj bestående av två vuxna och ett barn då vandrade över fältet, och avtrycken av deras tår och hälar visar att fötterna var mer människo- än apliknande. Den mer välkända Lucy, vars skelettrester hittades i Etiopien några hundra tusen år senare, tillhörde samma upprättgående släkte.

Lucy var en runt en meter lång fullvuxen kvinna med långa armar och en lika stor eller snarare liten hjärna som en schimpans; en modell i full skala finns på Naturhistoriska riksmuseet. Närliggande fynd av bearbetade stenskärvor och stenar visar att Lucy och hennes fränder sina begränsningar till trots kunde tillverka redskap. Några årmiljoner senare och efter att ha uthärdat flera istider hade Lucys efterföljare utvecklats till mer människoliknande och bättre utrustade arter som Homo habilis och Homo ergaster. Grupper av Homo ergaster var först med att utvandra från Afrika och tog sig efter hand ända till Kina och Java. Det skulle dröja ytterligare en dryg miljon år och flera istider innan våra första direkta anfäder, Homo sapiens, började sin kamp för överlevnad.

I sin 350-sidiga bok *Paleoeconomics* tillämpar Ola Olsson ett ekonomiskt perspektiv på den evolutionära utvecklingen för att beskriva och försöka förklara hur små, tvåbenta och upprättgående varelser med aphjärnor under kommande årmiljoner kunde utvecklas till flera och mer människoliknande släkten och för cirka 315 000 år sedan till Homo sapiens. Han beskriver de upprepade växlingarna mellan istider och varma perioder, frågar sig varför grupper av släktet Homo ergaster kan ha varit de första som lärde sig hantera elden, utvecklade nya sätt att samverka och jaga och blev de första utflyttarna från Afrika. Och vidare vad förklaringen kan vara till att alla neandertalare och denisovaner, som senare års paleogenetiska forskning visat att huvuddelen av mänskligheten har gemensamma gener med, dog ut och hur Homo sapiens efter den senaste istiden lyckades etablera jordbruk, bygga städer och etablera små stater i först Mesopotamien och Egypten och senare Peru, Mexiko och Kina.

Ola Olsson är professor i nationalekonomi vid Göteborgs universitet och författare till en mängd forskningsartiklar inom till boken relaterade områden. Boken riktar sig främst till universitetsstuderande inom områden som antropologi, ekonomisk historia, evolutionär biologi och nationalekonomi, men den är också läsvärd för alla vetgiriga som vill få en överblick över nuvarande kunskapsläge om den förhistoriska utvecklingen. Många utvecklingsförlopp, som till exempel variationer i klimat och havsnivå och utvandringen från Afrika, beskrivs med lättillgängliga diagram. De fåtaliga matematiska formler som finns i boken kan med fördel hoppas över av läsare som föredrar andra uttryckssätt.

För att om möjligt bättre förstå det miljontals år långa tidsspann som boken täcker kan man föreställa sig tidens förlopp som en vägsträcka.

Som exempel kan man föreställa sig att en resenär som färdas de cirka 50 milen tvärs över Sverige från Stockholm till Strömstad, via Enköping,

”Den geologiska epok som avslutades med den senaste istiden karakteriseras av flera mycket kraftiga omsvängningar i temperatur och havsnivåer – tre av dem under Homo sapiens tid.”

Örebro och Karlstad, samtidigt tar sig 3,7 miljoner år bakåt i tiden.

Mindre än en kilometer från starten i Stockholm skulle då den tänkte resenären i sin tidskapsel passera egyptiska pyramidbyggen och efter lika lång sträcka till kylas ner av den senaste istiden.

Drygt halvvägs till Enköping skulle Homo sapiens anfader och anmoder dyka upp och en dryg mil senare de första neandertalarna. Inte förrän någon mil före ankomsten till Karlskoga, som ligger 30 mil från Stockholm, skulle resenären träffa de första individerna av släktet Homo habilis och Homo ergaster och kunna konstatera att de var längre och slankare och utrustade med långt mer avancerade stenredskap än Lucy och hennes artfränder.

Först vid ankomsten till Strömstad efter ytterligare 20 mil skulle resenären stöta ihop med familjen som lämnat så tydliga fotavtryck på lavafältet i Tanzania.

För den vetgirige och historiskt intresserade är boken läsvärd enbart genom sin faktaspäckade beskrivning av människosläktets evolutionära utveckling och av utspridningen från Afrika till successivt alla jordens hörn. Inte minst klimatintresserade bör få sitt lystmäte av fakta tillgodosett av alla pedagogiska diagram som beskriver klimatets upprepade växlingar mellan långa glaciära perioder och kortare värmeperioder. Beskrivningarna vilar på en gedigen och imponerande genomgång av det breda spektrum av aktuella kunskaper och fakta om olika förhistoriska epoker som finns inom forskningsområden som paleontologi, arkeologi, genetik, antropologi och klimatologi.

Det som gör boken än intressantare är författarens ambition att väva samman alla fakta om olika utvecklingsförlopp till en helhetssyn och erbjuda förklaringar till varför det blev som det blev.

Analysens bärande hypotes är att den evolutionära utvecklingen har drivits av klimatets växlingar mellan glaciära och varma perioder eller av vad författaren kallar klimatpulsmodellen (Climate Pulse Model).

Klimatpulsmodellen kombineras med ekonomiska analyser. Utgångspunkten för dessa är för det första att varje individ eller familj behöver eller snarare drivs av att skaffa föda för att överleva och kunna reproducera sig, och för det andra att produktionen av kalorier bestäms av tillgången på fem produktionsfaktorer: naturförhållanden, humankapital, teknisk kunskap, fysiskt kapital och socialt kapital.

Naturförhållandena bestäms av flora, fauna, habitat och klimat. Hjärnkapacitet är en betydelsefull del av humankapitalet och teknisk kunskap kan vara vetskap om var och hur man kan skaffa föda. Redskap är exempel på fysiskt kapital, och en viktig del av det sociala kapitalet utgörs av kontakter och interaktioner individer emellan. Med undantag för klimatet, som bestäms av faktorer utanför analysens ram, kan övriga produktionsfaktorer påverka varandra. Ett exempel är att humankapital i form av hjärnkapacitet sannolikt påverkar både kunskapen om var man kan hitta föda och förmågan att samarbeta. Ett annat exempel är att de tekniska innovationer som ledde till växtodling resulterade i att det fysiska kapitalet ökade i form av bland annat byggnader för boende och lagring av skördar.

Klimatet, eller snarare dess cykliska växlingar, spelar huvudrollen för analysen av evolutionens förlopp. Den geologiska epok, pleistocen, som inleddes för 2,9 miljoner år sedan och avslutades med den senaste istiden karakteriseras av flera mycket kraftiga omsvängningar i temperatur och havsnivåer – tre av dem under Homo sapiens tid.

De glaciära perioderna varade typiskt cirka 100 000 år och de interglaciära ”bara” några tusen år. Under de kalla och torra perioderna bredde isen ut sig över stora delar av norra Europa och Nordamerika och havsnivåerna sjönk. Medeltemperaturen vid Antarktis var typiskt åtta grader lägre än nu och havsnivån kunde vara upp till 100 meter lägre. Det ledde till att antalet områden eller kanske snarare tillflyktsorter där människor och deras föregångare kunde överleva minskade drastiskt trots att nya kontinenter kunde nås via landbryggor som kommit i dagen när havsytan sjönk.

Kampen om föda och för att överleva blev hårdare, färre överlevde och populationerna krympte och dog troligen ut på en del av tillflyktsorterna. Under de varma interglaciära perioderna med topptemperaturer på inemot fyra grader högre än i dag drog sig isarna tillbaka, havsnivåerna steg och växtligheten blev

Forts. →

FOTO: GETTY IMAGES

Grottmålningar från Ekain i Spaniens baskiska provins, ett av de mest berömda fynden i Europa vid sidan av Lascaux och Altamira.

återigen rikligare och tätare. Det betydde att antalet beboeliga områden blev långt fler och större och att ett rikligare växt- och djurliv minskade konkurrensen om föda. Livet blev återigen lättare att leva och våra föregångare blev allt fler ju längre värmeperioden varade.

Förutsatt att individer som genom mutationer fått ett större humankapital hade större chans att överleva istiderna än andra, kan klimatpulsmodellen förklara vår utveckling från apliknande upprättgående varelser till människor. Boken ger stöd för den hypotesen genom att först redovisa information om hur hjärnans storlek vuxit under evolutionen och sedan jämföra uppgifter om hjärnstorlek och havsytans nivå vid olika förhistoriska tidpunkter.

En figur som illustrerar dessa jämförelser visar klart att individer med större hjärna överlevde perioder med låg havsnivå i större utsträckning än andra, vilket onekligen ökar klimatpulsmodellens trovärdighet. Men det går som bekant inte att bevisa att teorier är sanna; de kan bara ifrågasättas om slutsatser som följer av dem inte stämmer med verkligheten.

Den kanske största fördelen med klimatpulsmodellen är att många av de konsekvenser som följer av den kan testas empiriskt visavi olika förhistoriska artefakter och andra fynd. Så borde enligt modellen ”handel” över långa avstånd vara vanligast under perioder med hög rörlighet, det vill säga varma perioder. Och den utsagan får stöd i boken genom en jämförelse av hur andelen ”importerade” artefakter eller delar av artefakter, som stensorten i ett verktyg, varierar mellan fyndplatser från olika epoker.

Halten av CO_2 i atmosfären har sedan inledningen av den industriella revolutionen för första gången i historien ökat genom människans aktiviteter, och boken avslutas med några reflektioner som knyter an till den pågående temperaturökningen, till alla oroande vetenskapliga rapporter om snabbt växande miljöproblem av olika slag och till varför det tycks vara så svårt för väljare, politiker och företag att riktigt kraftfullt ta sig an problemen.

Den första reflektionen utgår från att mänskligheten sedan 12 000 år tillbaka lever i ett varmt klimat, vilket är tusentals år längre än tidigare interglaciära perioder.

Vetenskapen har inget allmänt accepterat svar, vare sig på vad detta beror på eller på frågan om och i så fall när nästa istid kan tänkas komma.

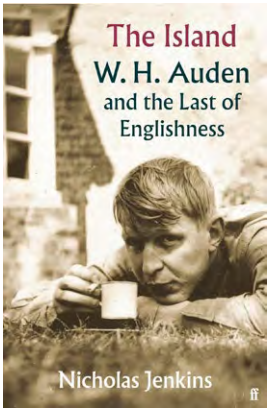
Men två forskare som analyserat samvariationen mellan inledningen på tidigare istider och atmosfärens halt av CO_2 har lanserat hypotesen att ”nästa” istid har försenats genom utsläppen i början av den industriella revolutionen och att den kommer att inledas först om 50 000 år. Om den hypotesen är sann leder den vidare till frågan om den pågående och ”egentillverkade” temperaturökningen är ett mer svårhanterligt problem för mänskligheten än de problem som skulle kunna uppstå utan denna försening.

Den andra reflektionen är relaterad till demografi. Demografisk forskning har visat att växande inkomster och ökad utbildning är starkt korrelerade med minskat barnafödande. Det har lett till att den globala befolkningstillväxten sjunkit påtagligt sedan början av 1960-talet och till slutsatsen att jordens folkmängd troligen kommer att börja minska runt 2080. Givet allt annat leder färre människor till lägre konsumtion och därmed också mindre utsläpp av växthusgaser.

Om fler och fler länder fortsätter minska sina utsläpp per capita skulle därför pågående uppvärmning kunna bromsas tidigare än vad många klimatmodeller förutspår.

Bokens tredje reflektion har att göra med människans resiliens och stora anpassningsförmåga. Homo sapiens har under sina 315 000 år lyckats överleva och fortplanta sig under de mest extrema och odrägliga klimatförhållanden i både Arktis, som säljägare, och tropiska regnskogar, som samlare-jägare. Och arten har genom att utveckla sin förmåga att samverka i allt större grupper och genom ökad företagsamhet och en strid ström av innovationer sedan några hundra år tillbaka förmått höja den genomsnittliga levnadsstandarden högst påtagligt. Under det senaste halvseklet har den lyckats minska skillnaderna i välfärd både länder och kontinenter emellan. Det ger onekligen hopp om en lyckosam hantering även av den nu pågående klimatförändringen. ■

***Björn Hårsman** är fil.dr i nationalekonomi.*

The Island. W.H. Auden and the Last of Englishness
Nicholas Jenkins
Faber & Faber, 2024

BIOGRAFI

En poetbiografi för alla med anglofilt intresse

Poeten W.H. Auden ömsade skinn många gånger under sin bana. Första delen av en ny biografi skildrar ungdomsåren och tiden före avresan till USA.

Av ***Håkan Sandell***

Den bild av W.H. Auden vi oftast fått förmedlad är av den beundrade efterkrigspoeten. Närmast ikonisk, som en tidens intellektuelle företrädare för den liberala demokratin av amerikanskt märke. Berömd på samma vis som Picasso, ett slags poesins superkändis. Hans poesi användes – så som abstrakt expressionism och popkonst – som en del av amerikansk avnazifiering av europeisk kultur efter kriget. En persona ofta åtföljd av fotografiernas ärrade pergamentansikte, ett konstverk i sig självt skapat av sena cocktails och kedjerökning.

Den aktuella bok som här ska tas upp börjar i den andra änden. En vacker ung man med romantiskt, lite valpigt utseende blickar mot oss från fotografierna. Detta är den engelske Auden före landsflykten, formad av det nordengelska landskapet, av internatskolorna och av gammal brittisk kultur. Lite senare under det engelska 1930-talet tillhörande *the radical chic*, föregånget av vistelser i förkrigstidens dekadenta (och utblottade) Berlin, med vänner och älskare som Christopher Isherwood (som skildrade allt detta i romanen *Goodbye to Berlin*, för senare generationer filmad som *Cabaret* med Liza Minnelli i huvudrollen).

Detta utgör den första del av Audens liv som får ett brått slut vid emigrationen till New York i tidig 30-årsålder. Då också denna biografi avslutas. Att tidpunkten var 1939 gjorde den gången ett dåligt intryck i hemlandet, på gränsen till landsförräderi. Allt som Auden hade hållit kärt kastade han ifrån sig; sin poesis lantliga engelska idyller, det marxistiska engagemanget, den offentliga rollen – bredvid T.S. Eliot – som Mr. England. Vår poet hade tappat tron på den han hitintills varit och önskade börja om. Den politiska poesin kom därefter att beskrivas som ”utterly boring”.

Nicholas Jenkins, professor i engelsk litteratur i Oxford, har gått minutiöst till väga. Efter hundra sidor är poeten fortfarande inte mer än 15 år gammal. Varje detalj är kanske inte lika angelägen för en icke-engelsk publik, som genomgången av vilka skolpjäser en mycket ung Auden spelade i och i vilka roller. (För den nu nyfikne: Han spelade i stort sett flickroller, fram till sista årets Shakespeareuppsättning, där han i *En midsommarnattsdröm* i stället faktiskt spelar Caliban!) Biografin vill att vi ska se Audens liv just framifrån, som det var, inte efterklokt utifrån poetens sena position.

Till det roande anekdotiska hör även att det var ingen mindre än J.R.R. Tolkien som fick den unge Auden intresserad av den fornengelska och fornisländska poesin. Som student sitter vår poet i auditoriet när Tolkien högläser från *Beowulf*. Som även andra vittnat om ryter och ropar Tolkien stundtals fram forndikten så att Oxfordstudenterna hoppar till i bänkraderna. Auden upplevde omedelbart att detta var ”his dish”, hans slags kost. Det ges beskrivningar av engelskt skolliv som liknar de ungdomsböcker man ännu läste i min egen barndom. Med cricket på eftermiddagen och kapprodd på helgerna. Fast de sexuella kontakterna mellan internatskolepojkarna tillkommer här och ger en annan ton.

Det verkliga skälet till att läsa denna biografi, som täcker bara en del av författarens liv, är nog allt vad den rymmer av anglofilt intresse (och homofilt intresse för den delen, biografiförfattaren träder ytterst försiktigt fram emellanåt, för det är mycket sex, och det börjar tidigt). Denna generation poeter – Auden föddes 1907 – vidareförmedlade skyttegravs-

Forts. →

Vänner, samarbetspartners och älskare: W.H. Auden (t.h.) och Christopher Isherwood på väg till Kina år 1938.

FOTO: GETTY IMAGES

OKING

”Auden kan vid denna tid sägas ha önskat bli en kollektiv röst för England, eller för det engelska, en röst som läker landets sår.”

poeternas dröm om ett återvändande till ett pastoralt England, ett stengärdsgårdarnas och hedmarkernas England. Tillbaka till äppellunden bakom prästgården, så att säga. I Audens släkt hade många varit kyrkliga dignitärer, men fadern var läkare. Familjen reser i det från engelsk romantik välbekanta Lake District, men också i de närliggande gruvdistrikten.

Debutdiktsamlingen, *Poems*, utgavs av en blott 20-årig poet – om än tryckt i bara några dussin exemplar bekostade av poetkollegan Stephen Spender (som en del håller för en bättre poet under dessa 1920- och 30-tal). Men det poetiska genombrottet sker tidigt, inte minst genom den långdikt som skrevs för filmjournalsklassikern *Night Mail*, till musik av Benjamin Britten. Auden har då redan genomgått en snabb personlig utveckling bort från den eliotska modernismen till en återfunnen nyrealism. En engelskhet som med realistiskt idiom önskar fånga naturens skönhet, eller trasighet, samt de med viss skepsis betraktade historiska legenderna.

Den unge Auden odlar en mjuk nationalism, som vill ”*restore [...] To Englands story / The directed calm, the actual glory*”. Att försöka återfinna en ”*windless world*”, med ”*gardens where we feel secure*”. Det gäller alltså inte Kiplings imperiala England, snarare Tennysons ”lilla England”, som vid denna tidpunkt ställdes i motsats till det urbana, och till, som det heter, ”horrible London”.

Resultatet är landskapsdikter i perfekta versformer. Biografins författare undrar om hur vi hade sett på Auden om denne hade slutat skriva 1936, och svarar själv just som en röst från ett svunnet pastoralt England. Fast det låter, som vi ska se, som en förhastad slutsats när naturpoesin övergår i sociala motiv.

Auden kan vid denna tid sägas ha önskat bli en kollektiv röst för England, eller för det engelska, en röst som läker landets sår. Vad kan man kalla det, nationalskalden som medicinman, som handpåläggare? Det är här som under en räcka år socialismen kommer in i bilden. Auden börjar skriva dikter med social egg, beskrivningar av gruvarbetarnas barn och av en nedkörd infrastruktur; ”Smokeless chimneys, damaged bridges, rotting wharves and chocked canals”.

Ja, så diktar unga människor. Jag raljerar inte, detta är en del av landskapsdiktningen, och vad Auden beskriver är en verklig fattigdom hos delar av den engelska arbetarklassen och hos de strejkandes familjer.

Men de politiska slutledningarna uttrycks retoriskt efter så här kitschifierade tankegångar: ”glädjen kan inte begränsas till det privata”. Och när den unge ”nationalskaldens” tankar om ”the whole and the part” skulle omsättas i politisk handling, då gick det sämre. Auden anmäler sig som frivillig till spanska inbördeskriget, på den republikanska sidan.

Men där avskiljs han snabbt från uppdraget som ambulansförare och överförs till propagandaministeriet, ett arbete han avskyr, och inom sju veckor är han åter i England med en mer komplex syn på verkligheten. Blir tvungen att bearbeta att det under en politisk-militär konflikt sker oförrätter på båda sidor. Auden lovar sig själv att aldrig någonsin igen skriva något som han inte ”wholly believes”. Han räddar genom ett pro forma-äktenskap Thomas Manns dotter Erika till England. Hon har då fått uppleva pistolskott i lokalen under sina litterära kabaréföreställningar i Amsterdam. Och vid denna tidpunkt, sommaren 1935, har det nya tyska riket dragit in hennes medborgarskap, något som också drabbade 36 andra tyska kulturpersoners. När uppgifter kring ”äktenskapet” når den engelska pressen blir Auden starkt generad; han har inte hjälpt till för att få applåder. Även den tysk-judiska aktrisen Therese Giehse tar emot hjälp. Hennes namn är oss väl inte längre bekant, men som Brechtskådespelare var hon den första Mutter Courage. (Hela sitt liv förblir Auden hjälpsam och anständig. I vår egen tid, tidigt 1970-tal, är han den förste att hjälpa när Joseph Brodsky – Nobelpris 1986 – utvisas ur Sovjetunionen.)

Men härefter avslutas biografin abrupt, 1937. Knappt två år senare lägger Amerikaskeppet ut från Southampton, med Auden och Christopher Isherwood ombord. Destination: New York. Audens självsyn hade kommit att bli att han aldrig kan få vara helt den han är utan att först lämna hemlandet. Med både (den milda) nationalismen och marxismen lagda på hyllan för gott gick Auden inom bara några månader med i den amerikanska grenen av anglikanska kyrkan. Framtiden kom att bestå av en privat utövad humanistisk kristendom. När pärmen sluter sig om denna biografi har på flera vis W.H. Audens liv precis börjat. ■

***Håkan Sandell** är poet och skribent.*

Die kalte Wut. Theorie und Praxis des Ressentiments
Jürgen Große
Büchner-Verlag, 2024

FILOSOFI

Ressentimentets roll i samhället

Den ”kalla vreden” hos människor som upplever sig maktlösa kan vara en farlig känsla – men ibland också legitim. Filosofen Jürgen Große analyserar ressentimentets historia.

Av ***Rune Degerhammar***

I dag präglas allt fler samtal av polarisering och monologer. Dialoger, i varje fall i syfte att vidga vårt vetande och förståelse för varandra och oss själva, blir alltmer sällsynta.

I sin bok *Die kalte Wut* (den kalla vreden) hävdar den tyske författaren Jürgen Große att samtidsdebatten genomsyras av emotionellt misstänksamma underströmmar. Han erbjuder en idéhistoriskt grundlig och fördjupad analys av ressentimentens moderna uttryck: den kalla vreden.

Jürgen Große, född 1963 och bosatt i Berlin, är en tysk filosof, historiker, journalist och författare, som i tidigare verk utforskat de mörka sidorna av Europas intellektuella historia, särskilt Tysklands. I *Der gekränkte Mensch* behandlade Große ämnet förbittring. Nu inspirerad av Friedrich Nietzsche, Max Weber, Jean-Paul Sartre och Emil Cioran lyfter han åter betydelsen av våra ressentiment men gräver djupare. Han analyserar känslornas rötter och de behov de fortsätter att tillgodose samt utvecklar en sammanhängande teori.

Begreppet ressentiment har en lång filosofisk tradition, men reduceras ofta i den allmänna debatten till fördömande etiketter i syfte att misstänkliggöra andras motiv. Große urskiljer tre närbesläktade affektiva tillstånd som alla beskriver känslor av besvikelse och ilska och kännetecknas av maktlöshet inför upplevd orättvisa.

Bitterhet är uttryck för konkreta, direkt smärtsamma känslor och fokuserar på det egna lidandet, medan förbittring är en mer intensiv och utåtriktad känsla. Den kalla vreden är varken ett raseri eller en tillfällig individuell känsloreaktion utan en mer sammansatt, djupare verkande och inte sällan undertryckt känslostruktur.

Med återblickar till Montaigne och Chamfort belyser Große hur ressentimentens moderna uttryck utvecklats fram till dagens Tyskland. Han spårar deras filosofiska rötter till de antikens filosofer som, likt Platon och Aristoteles, ifrågasatte vår civilisations förmåga att skapa människovänliga livsmiljöer. Under upplysningstiden återfick tankegångarna sin plats i samhällsfilosofin. De betonades och fick än starkare ställning under romantiken, vars idéer om alienation och föreställning om konstnären som missförstått upproriskt geni, som stod över det borgerliga tänkandet, banade väg för ressentimentens psykosociala betydelse.

Rousseau, ibland betraktad som romantikens fader, menade att civilisationen korrumperat människan. Liknande föreställningar dök snart upp på andra sidan Atlanten i texter av Henry David Thoreau, som i sin kritik av konsumtionssamhället förespråkade ett enklare liv i naturen. Med orden ”In Wildness is the preservation of the World” sådde han de första fröna till den senare miljökampen.

Nietzsche hävdade att ur ”småborgerlighetens dolda hat och avund”, som han kallade slavmoral, uppstod det ett värdesystem: en maktlöshetens vrede omvandlad till dömande moralism, men som framträder förklädd till dygd.

Och med Nietzsche i en nyckelroll fick enligt Große tankarna om ressentimentens roll och relevans i samhällsdynamiken sin verkliga renässans.

Den tilltagande industrialiseringen och kapitalismens framväxt under 1800-talet förändrade livsvillkoren dramatiskt,

Forts. →

”Nyckeln är inte att utplåna den kalla vreden utan att skilja på när den manipuleras till hat och splittring och när den utgör ett uttryck för ett legitimt krav på rättvisa.”

vilket Karl Marx, som såg arbetarnas utsatthet och alienation, analyserade och kritiserade. Även om diskursen i huvudsak handlade om det konkreta, om arbetsmiljö, urbanisering och människans relation till naturen, växte det också fram en existentiell civilisationskritik. Freud pekade på undertryckta drifter. Filosofer och sociologer uppmärksammade hur massamhället, byråkratin och tekniken tenderade att göra livet alltmer opersonligt. Med biologen Rachel Carsons bok *Tyst vår*, som varnade för industrisamhällets påverkan på jordens ekosystem, initierades vår tids miljörörelse.

Liksom många av Großes föregångare som funderat över ressentimentens källor driver han tesen att vår civilisation är felkalibrerad, sett till människans grundläggande behov. Franska revolutionens visioner om frihet och jämlikhet har inte förverkligats, men den enskilde medborgaren förväntas, trots socioekonomiska begränsningar och beroende av samhällskollektivet, klara sig själv.

Konflikten mellan ideal och verklighet kan vara psykiskt stressande; dess intensitet är proportionell mot hur starkt idealen förankrats i det kollektiva medvetandet.

Att den borgerliga revolutionens mål inte infriats men dess ideal ändå blivit norm medför ytterligare frustration, och när livet inte blir som önskat skapas lätt en självbild präglad av skuldkänslor. Ur det, menar Große, uppstår en psykologisk dissonans som utgör en utmärkt jordmån för ressentiment. Den kalla vreden sipprar in i självkänslan. Likt ett känslomässigt raster påverkar den vår jaguppfattning, våra relationer och hur vi tolkar världen.

Glappet, motsättningen mellan ouppfyllda ideal och livsvillkorens verklighet kan dessutom leda till en paradoxal självbild: individen uppmanas att vara fri men formas och hindras av strukturer och villkor hon inte rår över.

Om sedan ansvaret för konsekvenserna av politikers och stora koncerners ekonomiska och sociala misslyckande läggs över på den enskilde medborgaren, vilket inte sällan sker, spär det på den kalla vreden och orsakar misstro mot omgivningen.

Det kan leda till kulturell fragmentering som riskerar att driva på såväl politiska som kulturella konflikter men tar sig sällan uttryck i öppen revolt. Snarare utmynnar det i en kollektiv affekt som präglar vårt samhällsklimat i form av just en lågintensiv moraliserande misstänksamhet, som tenderar att göra oss mer sårbara och mottagliga för enkla lösningar, men också lättare till offer för populism och religiöst och/eller politiskt extrema idéer.

Große anser att aggressiviteten i dagens debatt, präglad av såväl individualism som global komplexitet och förstås konkreta meningsskiljaktigheter, har sitt ursprung i den kalla vreden.

I centrum för Großes analys av ressentimentets dynamik står en ängslig medelklass, varken maktlös eller privilegierad, men formad av statusoro och rädsla att inte räcka till. Denna borgerliga mitt tenderar att rikta sin vrede mer nedåt än uppåt, men de flesta tycks känna sig svikna: ”folket” av ”eliten”, de konservativa av förändring i sig. Frustrationen riktas ofta mot unga, invandrare, normbrytare och arbetslösa, och Große identifierar fem centrala konfliktytor: stad–landsbygd, rik–fattig, reaktionär–anarkist/socialist, man–kvinna och filisté–konstnär.

I vårt medielandskap finns få platser för dialog, men desto fler för monolog. Det förstärker konflikter, och algoritmer eldar på dynamiken. På digitala sociala plattformar, som ständigt efterfrågar berättelser, erbjuds nya former av offentlighet, där den kalla vreden fått ett nytt uttryck: klagan. Den enskilde kan kanalisera sin kalla vrede och nästan bygga sin identitet på såriga berättelser. Det behöver inte vara manipulativt eller orättfärdigt, men riskerar att skapa en offentlighet där tävlan om lidande, moraliska markeringar och indignation frambringar fragmentering med öar av klagande individer som riskerar ersätta aktivt politiskt engagemang.

Även om detta ytterligare fördjupar polariseringen och gör människor, särskilt när den kombineras med upplevelsen av maktlöshet, mer sårbara för manipulativa locktoner från extrema rörelser med enkla lösningar är den kalla vreden inte helt irrationell.

Den bär på en ambivalens som inte enbart drivs av privata affekter utan även av oförlösta verkliga samhälleliga konflikter kring erkännande, rättvisa och tillhörighet.

Große framhåller att *die kalte Wut* har en kluven natur: ofta destruktiv, men att

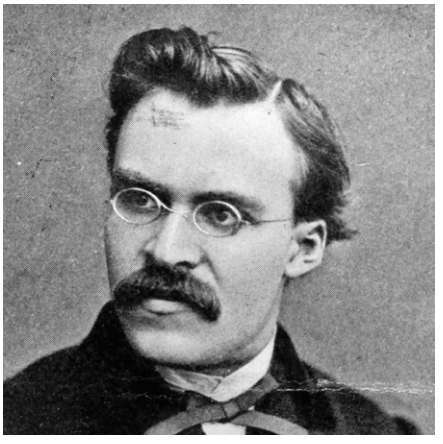

FOTO: GETTY IMAGES

Filosofen Friedrich Nietzsche cirka 1890.

den också inrymmer en skapande potential, som hos poeten Charles Baudelaire. Filosofen Emil Cioran ser den som en kreativ kraft bakom konst, skrivande och existentiellt sökande. Känslan kan även mobilisera människor politiskt, men slutsatserna och konsekvenserna får olika uttryck, många gånger i förenklade fiendebilder. Konservativ retorik tenderar att peka ut de andra, de främmande, de fattiga, de arbetslösa som hot. Samhället delas in i värdiga och ovärdiga. Große kallar det *naturalistisk cynism*. Människan har förmågan att skapa både skön konst och orsaka förödande katastrofer. Samma civilisation som producerar stor litteratur kan också utveckla massförstörelsevapen.

Politiker och ekonomiska makthavare utlovar möjligheter och lycka men levererar ofta ojämlikhet och otrygghet. Samtidigt skapar konsumismen ständigt nya begär, som sällan kan tillfredsställas. Det formar samhällen kännetecknade av missnöje och en nästan permanent känsla av otillräcklighet, som förstärks av ett annat politiskt men undflyende löfte om att framgång och lycka alltid ligger inom räckhåll. Utöver att lycka har kommersialiserats förväxlas den inte sällan med framgång. Så oavsett social position kan även individer som uppfattas som framgångsrika känna sig utestängda, förbisedda eller hotade och fångade i en ständig jakt på erkännande i konsumismens ekorrhjul. Det visar att ressentimenten inte bara handlar om materiell makt och rikedom utan också om upplevelsen av mening och plats i världen.

Große är kritisk till hur vissa ideal, maskerade som rättvisa eller via mytologisk evig rätt till social överhöghet, yttrar sig i politiska och moraliska maktanspråk. Det blir särskilt tydligt i populistisk retorik där man framställer sig både som offer och som makthavare, en dubbelroll som även delar av den feministiska rörelsen ibland intagit.

Det innebär inte att han menar att feminismens krav är ogiltiga, men han understryker vikten av att balansera mellan strid för frigörelse och moraliskt maktspel. Han uppmanar särskilt till reflektion över kampen om det så kallade narrativet: rätten att definiera historien, rättvisa, kön, kränkning etcetera. Det är inte bara en symbolisk strid, utan en reell kamp om tolkningsföreträde.

De ökande angreppen på utbildningsväsen, oberoende medier och vetenskap illustrerar hur ekonomisk och politisk maktkoncentration kan underminera både kunskapsproduktion och demokratins institutionella grundvalar.

Om dessutom, som vi ser klara tendenser till, en liten ekonomisk elit kan köpa upp stora delar av den mediala marknaden och därmed kontrollera informationsflöden och styra innehållet i mediernas narrativ uppstår en påtaglig risk att rättsstatens principer och offentliga institutioner undermineras och omformas efter populistiska och kortsiktiga ekonomiska intressen. Denna maktkoncentration är inget som begränsas till auktoritära regimer. Vi ser tydligt samma oroande tecken även i etablerade demokratier.

Den centrala frågan i boken är om det finns en väg ut ur ressentimentets destruktiva spiral. Kan vi hantera eller minimera den kalla vreden?

Große menar att så länge moderna samhällen som bygger på konkurrens, jämförelser och statusjakt lovar lycka men levererar ojämlikhet göder de den kalla vreden. Han hävdar att så länge frihetsparadoxen – ett slags samhällelig ”gaslighting” med löften om frihet i en social strukturell ojämlikhet – består kommer ressentimentet att förbli en central drivkraft.

Hans analys är en varning; den kalla vreden är en strukturell känslostämning, ett resultat av samhällets sätt att organisera arbete, status, frihet och erkännande. I sina värsta former göder *die kalte Wut* konspirationsteorier och leder till hat och våld.

Men vi är inte maktlösa. Författaren visar att ressentimentet till sin natur förvisso kan vara reaktionärt, men det är inte enbart destruktivt. Det kan också vara en potentiellt kreativ kraft. Det kan föda hat – men också litteratur, kultur.

Nyckeln är inte att utplåna den kalla vreden utan att identifiera den och skilja på när den manipuleras till hat och splittring och när den utgör ett uttryck för ett legitimt krav på rättvisa och erkännande. Genom att förstå dess historia, dialektik, uttryck och funktion kan vi förhålla oss mer reflekterat till den och, i bästa fall, forma och kanalisera den i en positiv riktning. ■

***Rune Degerhammar** är läkare och fil.kand. i filosofi med mera.*

Pröva Språktidningen till specialpris!

VÄLKOMMEN till en tidning för dig som är nyfiken på språk! Ja[illegible]ge dig **ett riktigt fint erbjudande**. I Språktidningen kan du läsa om allt från **dialekter**, **ortnamn** och **grammatik** till **slang**, **svordomar** och **språkhistoria**. Du kan fördjupa dig i gårdagens **språkutveckling**, dagens **språkstrider** och morgondagens **språkförändring**. I varje nummer finns flera sidor där experter svarar på **läsarnas språkfrågor**.

Erbjudandets värde 585:-

SOM PRENUMERANT har du utan extra kostnad tillgång till vårt digitala arkiv med tusentals artiklar och hundratals **populära ordkviss** där du kan sätta din ordförståelse på prov.

PÅ KÖPET får du boken **Hur uttalas ejengklien egentligen?** med **290 frågor och svar** om språkriktighet, uttal, ordens ursprung och mycket mer. I boken kan du läsa om varför så många inleder svarsmeningar med *nämen*, om hur lång *fågelvägen* är i praktiken, om en *köttbulle* kan vara *vegetarisk* och om varför svenska språket inte är logiskt.

Bokens värde 198 kr.

Anders Svensson
chefredaktör
Språktidningen

Psst! Du kan även beställa genom att skanna qr-koden i din mobil eller surfplatta!

Beställ på spraktidningen.se/axess26

eller skicka in kupongen redan i dag!

☐ **Ja tack!** Jag beställer **3 nr av Språktidningen för 198 kr** och får boken **Hur uttalas ejengklien egentligen?** med 290 frågor och svar på köpet (porto 29 kr tillkommer). **Jag sparar 387 kr.** 670

☐ **Ja tack!** Jag väljer **4 nr av Språktidningen för 198 kr.** **Jag sparar 318 kr.** 671

Namn

Adress

Postnummer Ort

Telefon*

E-post*

* obligatorisk uppgift

Frankeras ej
Mottagaren betalar portot

Språk TIDNINGEN

Vetenskapsmedia i Sverige AB
c/o Flowy
Svarspost
20661290
110 07 Stockholm

Prenumerationen är tidsbegränsad och avslutas automatiskt efter de nummer du beställt. Erbjudandet gäller tom 31/1 2027 och endast adresser i Sverige. Vid beställning samtycker du till att dina personuppgifter inklusive e-postadress och mobilnummer får lagras och hanteras av Vetenskapsmedia i Sverige AB för marknadsföring och digitala tjänster. Samtycket gäller till dess du säger upp det. Läs mer om prenumerationsvillkoren på spraktidningen.se/prenumerationsvillkor.

Vett & etikett

med **Edward Blom**

Det finns ett antal etikettsmyter. Påståenden som gång på gång av diverse lekmän hävdas vara regler, men som aldrig har stått med i någon etikettsbok eller förespråkats av experter – och som strider mot etikettens själva kärna. Här listar jag de fyra kanske mest spridda.

1. ”Man måste hålla glaset vid tredje knappen!”

Många har fått sig inpräntat att man måste hålla glaset vid tredje skjortknappen uppifrån när man skålar. Det är inget fel att hålla glaset just där – och det är fel att hålla glaset så att det skymmer ansiktet. Men om man med så mycket som en blick ner mot skjortbröstet kontrollerar glaspositionen ger man tyvärr ett väldigt ängsligt intryck.

Bakgrunden är att det historiskt existerat interna militära skålreglementen som stipulerat att glaset vid skålande skulle hållas vid paraduniformens tredje knapp. Men, olika uniformer har knapparna på olika ställen, och militär och civil etikett är inte densamma. Redan för hundra år sedan påpekade etikettsböcker att vanliga civila som härmade militära manér riskerade att upplevas som löjeväckande.

Skålande ska skapa gemenskap och vara ett uttryck för glädje. Förvisso är det rekommenderat att man vid en mycket formell tillställning håller glaset strax under hakan, men vid en euforisk backanal är det tvärtom korrekt att svinga bägaren högt i luften. Att skåla på samma sätt varje gång är lika fantasilöst som att utforma livets alla kyssar exakt likadant.

2. ”Man får inte skåla i alla drycker.”

Den här myten finns i lite olika skepnader, gällande öl, snaps, alkoholfritt eller vatten.

Vin har alltid ansetts finare än öl, men skålat har man gjort i båda. Under hednisk tid firades de viktigaste högtiderna i norra Europa (som jul och midsommar) med rituellt öldrickande då man skålade för gudar och förfäder. Efter kristnandet övertogs ritualerna av gillena, och sedan dess har ölskålandet bara fortsatt.

> ”Denna är den mest absurda av etikettsmyterna, och den yngsta.”

Man får även skåla i brännvin, eller snarare får man enligt etiketten inte ens dricka snaps utan att först utbringa en skål eller sjunga en snapsvisa.

Däremot finns en vana att skjuta välkomsttalet till varmrätten om man serverar öl och nubbe till förrätten. Jag skulle dock tro att det mer har med brännvinsbordet att göra. Detta serverades förr i tiden före den officiella måltiden och således har en kall förrätt med snaps kommit att ses som något av ett preludium till den egentliga måltiden.

I vår moderna kultur får man naturligtvis även skåla i alkoholfria alternativ. Att stänga ute dem som inte vill dricka alkohol från skålandets förbrödring skulle gå rakt på tvärs med etikettens innersta väsen.

Vatten slutligen? Man ska höja skålen i finaste tillgängliga dryck, och svara i samma dryck eller den som är mest lik. Vatten står lägst i rang och är en nödlösning – men det är ändå bättre att skåla med vatten än att inte skåla alls. Det finns dock platser med skrock knutet till vattenskålar, så utomlands bör man stämma av de lokala vanorna.

3. ”Man får inte bära rött på bröllop.”

Denna är den mest absurda av etikettsmyterna, och den yngsta. Sedan ett par årtionden har det spridit sig en historia (troligtvis från USA) om att röd klänning på ett bröllop skulle användas för att signalera att man haft en fysisk relation med brudgummen. Naturligtvis är det bara ett påhitt av någons snuskiga fantasi. Sedan stämmer det förvisso att man ska undvika alltför iögonfallande klänningar på ett bröllop för att inte konkurrera om uppmärksamheten med bruden, och rött är en stark signalfärg.

4. ”Om man är fler än åtta får man börja äta.”

Slutligen kommer vi till det mest spridda påståendet: att om man är fler än åtta vid bordet får man börja äta när man vill.

Varje gång man befinner sig på en större tillställning, och artigt sitter och väntar på att värdinnan ska greppa gaffeln, finns det någon hungrig och beskäftig person som högljutt utbrister: ”Jaha, vi är fler än åtta, så nu får vi börja äta.”

Detta är inte korrekt. Denna regel finns inte i en enda etikettsbok, och varenda etikettsexpert betonar att det är en myt. Man får börja röra maten när värdinnan säger ”varsågod” eller tar sin första tugga. Det säger väl sig självt att det vore oerhört ohyfsat att börja äta när varken värdarna eller hedersgästerna börjat?

Däremot får värdarna välja att sätta i gång ätandet innan alla blivit serverade om det är många närvarande. ■

***Edward Blom** är gastronom och kulturhistoriker.*

VÄRD ATT MINNAS: EILEEN POWER

Tillbaka till medeltidsköket

Historikern Eileen Power intresserade sig för den lilla människans vardagsliv, i stället för historieforskningens vanliga krig och storpolitik.

Av ***Anna Victoria Hallberg*** *Illustration* ***Julia Szulc***

Eileen Power räknas som en av mellankrigsårens mest inflytelserika medeltidshistoriker. Hon föddes 1889 och studerade historia vid ett av de första lärosäten som öppnades för kvinnor, Girton College i Cambridge. Efter tiden på Girton tillbringade Eileen Power ett år i Paris på anrika École Nationale des Chartes. År 1911 kom hon till London School of Economics på ett stipendium, och där fick hon 20 år senare en professur i ekonomisk historia. Som aktiv i kampanjen för kvinnlig rösträtt blev hon en av de första författarna och lärarna i kvinnohistoria. Hon var pacifist och orädd för att ta rättmätig plats som *public intellectual* i en tid som inte bara dominerades av män utan också sysslade med frågor som hade ställts av män.

I en av sina första studier undrar Power vad som är värt att minnas från historien. När hon som forskare undersöker klosterliv i England och Frankrike ser hon att det lokala vardagsperspektivet dominerat nunnornas världsbild. Hundraårskriget på 1300- och 1400-talen, som betytt mycket för den vetenskapliga disciplinen historia och själva historieskrivningen, hade knappt noterats av nunnorna, som ofta kom från välbärgade hem och såg klosterlivet som ett alternativ till äktenskap. Power insåg

genom sitt material att hon behövde förmedla hur vardagslivets plikter ofta formar den lilla människan, och hon påbörjade därmed en livslång kamp mot den historievetenskap som för ensidigt fokuserat på krig, män och vapen.

Hennes bok *Medieval People* publicerades 1924 och är fortfarande i tryck. Boken är en berättelse om sex personer under medeltiden. Den är ganska underhållande att läsa som socialhistoria och fungerar både som dokument över den epok den skildrar och den tid då den skrevs. När jag letar efter material om Eileen Power på Kungliga biblioteket i Stockholm ramlar jag över en kort recension från 1925, där kritikern konstaterar att författarens försök att skriva om den genomsnittlige invånaren under medeltiden bara är delvis lyckat. Anmärkningen är att hennes tillvägagångssätt skapar en skvallrig och alltför allmän prosa. Men såvitt jag kan se är det en bok som fortfarande finner sina läsare. Kanske var hon bara före sin tid.

En lockelse i Powers efterlämnade skrifter, som skilde sig från 1920-talsdiskursen över lag och som jag tror spökade i bemötandet från kollegor, ligger i att hon var så bra på att fånga kvinnors villkor och omständigheter. Hon sade uttryckligen att hon ville skriva ”kökens historia”, en beskrivning som hos mig först leder tankarna till *Downton Abbey* och det yviga samspelet där men strax korrigeras för att landa i det medeltida köksrummets hårda arbete för fattiga kvinnor.

Samtidigt som Eileen Powers namn är känt i akademiska kretsar har hon på senare år dykt upp i bredare sammanhang, som en spännande person att ta reda på mer om också för oss utanför historikerskråets. Det nyvunna intresset för Power är delvis en effekt av att namnkunniga kvinnliga författare lyft fram henne som en originell tänkare och förebild.

År 1996 kom Maxine Bergs biografi *A Woman in History. Eileen Power 1889–1940*. Den fokuserar på Power som en pionjär inom flera områden och använder ett rikt källmaterial för att levandegöra personen bakom händelserna. Biografin ger skarpa och tjusiga konturer åt både tiden och livet. Den skildrar uppväxten i en övre medelklass-familj, där fadern hamnar i fängelse efter ett ekonomiskt bedrägeri, de efterföljande åren hos fastern, en förlovning och kärleksaffär med Reginald Johnston och äktenskapet med den välkände historikern M.M. Postan. Boken är också en argsint uppgörelse med vad man kan kalla en manligt kodad blick på inte bara Powers eftermäle utan också på hennes äktenskap. Postan var tolv år yngre och tidigare student till Eileen, och när hon som 47-åring gifter sig med honom stiger hans akademiska aktning, medan hennes motiv sätts under debatt. Det är nog en medveten strategi från Maxine Bergs sida att låta huvuddelen av biografin utspela sig före äktenskapets början. Boken har ett fokus på kvinnorörelsen mot slutet av 1800-talet via suffragetterna fram till att första steget av rösträtten införs 1918 och slutligen 1928 också gäller kvinnor. Ibland är det lite svårt att avgöra vad som är Powers egna idéer och hur mycket Maxine Berg adderar i efterhand.

> ”Boken är också en argsint uppgörelse med vad man kan kalla en manligt kodad blick på inte bara Powers eftermäle utan också hennes äktenskap.”

I essän *Kvinnor i Cambridge*, publicerad 1920, erinrade sig Eileen Power tillfället då hon, som studierektor vid Girton College i Cambridge, blev tillfrågad av en manlig kollega om ett ”kvinnligt perspektiv” på ett problem. Hon svarade då att en kvinnas syn på konst och vetenskap inte har något specifikt kvinnligt över sig, det är en persons synsätt.

Francesca Wades uppmärksammade gruppbiografi *Square Haunting. Five Writers in London Between the Wars* (2020) ger upphov till stor nyfikenhet på personen och forskaren Eileen Power. I jämförelse med de övriga författare som Francesca Wade skildrar i sin biografi – bland andra Virginia Woolf och Dorothy L. Sayers – framstår Power som både underdiskuterad och magnetisk. Power tecknas så sympatiskt och hon framstår som lite av en festprisse under högkonjunkturens glada 1920-tal. Dessutom känns hon uppfriskande oneurotisk. Hon älskade vackra kläder, hon var lång och elegant, och ville både vara intellektuell och flärdfull, vilket framkom inte minst under de cocktailpartyn hon anordnade i sin bostad i Bloomsbury med inbjudna gäster från konstvärlden som hon blandade med progressiva socialister och journalister från BBC.

Den ideologiska atmosfären på London School of Economics under 1920- och 30-talen präglades av socialism. Olika sociala reformer och betydelsen av ett storstadsperspektiv på samhällsfrågor gav LSE en akademisk fördel gentemot Oxbridge, som dominerat historievetenskapens forskningsobjekt. Eileen Power ville diskutera ekonomisk historia utifrån flera av de nya synvinklar som tiden tycktes mogen för. Tillsammans med kollegan R.H. Tawney bidrog hennes vetenskapliga ambitioner till att göra en smal inriktning som ekonomisk historia till en framträdande del av de historiska disciplinerna. Hon grundade tidskriften The Economic History Review, som fortfarande publicerar sakkunniggranskade artiklar, och hennes resor till bortre Asien breddade både den empiriska blicken och arbetets utfall.

Eileen Power hinner inte vara gift med Michael ”Munia” Postan mer än tre år när hon dör mycket plötsligt i en hjärtinfarkt 1940. Hon är då 51 år gammal. Hennes hastiga bortgång gör att boken hon skriver på, om ullhandel under medeltiden, publiceras postumt.

Eileen Powers hastiga sorti är en påminnelse om hur mycket som ligger bortom människans kontroll. Skrifterna finns kvar. Och så även minnet av hur mångsidigt begåvad hon var, denna strävsamma och behagfulla kvinnliga professor, som med intelligens och elegans påverkat hur vi förstår historiens gång. ■

Anna Victoria Hallberg *är fil.dr i litteraturvetenskap.*

BREV FRÅN ... ITALIEN

I tortellinins lärda sällskap

I kampen mot snabbmaten dubbas italienare till riddare av torkad fisk och svär eder att bevara sin lokala inälvsgryta. **Av Jennifer Wegerup**

JENNIFER WEGERUP *är korrespondent i Italien.*

Stämningen i festlokalen är upprymt förväntansfull och alla reser på sig när en kvinna klädd i traditionell högtidsdräkt tar till orda. Hon är ordförande för Det Ärevördiga Sällskapet för Torkad Långa på Vicenza-vis. En ny medlem ska sväras in, dubbas till långans riddare och bli dess förkämpe.

Det sker inte med ett svärd, som brukligt är. I stället tar ordförande Tiziana Agostini högtidligt fram en rejäl torkad långa och lägger den mot den nye medlemmens axel. Folk applåderar och skrattar, riten utförs med lika delar allvar och humor. Sedan hugger man in på Baccalà alla vicentina, en rätt som kräver dagar av arbete med att blötlägga stockfisken, och sedan många timmar i köket där långan kokas i mjölk och olivolja samt tillreds med parmesanost, gul lök och annat gott. Helst ska rätten därpå vila i 12–14 timmar före servering. Traditionell mat är som bekant lika tids- som arbetskrävande, och det är därför den måste värnas i kampen mot snabbmaten.

Detta är tanken bakom de fler än 100 gastronomiska sällskap som finns runt om i landet. Italien är en ung nation som firar blott 165 år i år. Det är också, precis som Sverige, ett avlångt land med stora skillnader mellan nord och syd. Här finns 20 regioner och alla har sitt eget kök med traditionella maträtter, viner, desserter, bröd, bakverk och likörer. Brödraskapen ser till att dessa bevaras, liksom de riter, fester och högtider som hör till.

I november i fjol beslöt FN-organet Unesco att utse det italienska köket till ett världsarv. Italien har med sina 61 världsarv flest av alla länder. Matens och måltidens betydelse för historia, kultur, tradition och gemenskap mellan släktleden lyftes fram i beslutet.

De gastronomiska sällskapen bevarar allt från hemmafruars recept till stjärnkockars kokböcker. I Italien finns flera av världens främsta kulinariska bibliotek, bland annat i Parma. En kort bit därifrån, i Soragna, finns Ärkebrödernas Sällskap för den Högsta Culatellon. Det är en delikatess från den finaste delen av grislåret. Varje år klär sig medlemmarna i vackra röda kåpor och svarta hattar och väljer ut årets bästa culatello. I närliggande Bologna etablerades den 24 oktober 1965 Tortellinins Lärda Sällskap. I dag när tortellini säljs fabrikstillverkade över hela världen värnar sällskapet om den äkta varan: handgjord fylld färskpasta som ska ätas i het hemkokt buljong. På sin hemsida rekommenderar man också restauranger med tortellini värd namnet.

Söderut, i Altomonte i Kalabrien, finns Brödraskapet för Krispig Paprika. Undertecknad kan intyga att det är en delikatess. En soltorkad och snabbfriterad söt paprika som blir ljuvligt krispig och smakrik och strös som rött guld över pasta och pizza, förgyller sallader och äts som snacks till ett glas gott lokalt vin. I samma region finns det Antika Sällskapet Tre Kullar.

De invigda har svurit en ed för att bevara *il morzello*, på dialekt ”morzeddhu”, som är en kryddstark inälvsgryta.

På andra sidan landet i nordost, i Valdobbiadene, finns Sällskapet för Proseccons Bevarande. De ärevördiga systrarna och bröderna har sedan 1946 sitt högkvarter i vinproducenten Casa Brunoros berömda vinkällare. Där har man den tunga uppgiften att varje år smaka sig fram till vilken som är den bästa proseccon. Även vi vanliga dödliga kan komma dit för bokade provsmakningar, året om. Gorgonzolaost är en annan delikatess, och den värnas av Brödraskapet för Cameris Gorgonzola nära Novara, där hälften av all världens gorgonzola produceras.

Federazione Italiana Circoli Enogastronomici, Italiens federation för gastronomiska sällskap, samlar alla sällskap under sitt paraply. Som turist i Italien kan man året om njuta av olika skördefester, helgonfiranden och matfestivaler där de hängivna männens och kvinnornas kunskap och engagemang spelar en huvudroll. Det firas, äts och dricks på samma sätt som i gamla tider, tack var dessa eldsjälar. Vår tids riddare av det runda bordet. ■

”Varje år klär sig medlemmarna i vackra röda kåpor och svarta hattar och väljer ut årets bästa culatello.”

Arkitektur, stad & stil

med **Lars Anders Johansson**

För många svenskar i dag är Carl Malmsten enbart en formgivare som designade tidlöst eleganta möbler, sinnebilden för god skandinavisk smak. Färre vet att han också var en stridbar debattör och företrädare för ett form- och livsmiljöideal som om det hade segrat för snart 100 år sedan hade inneburit att vi ärvt ett vackrare, trevligare och mänskligare land.

Den bortglömde Malmsten är intressantare än auktionsnamnet. Han var inte bara snickarmästare, pedagog och möbelritare, utan en av förlorarna i 1900-talets stora idéstrid: kampen om hur det moderna Sverige skulle se ut.

Den striden vanns av funktionalisterna. Efter Stockholmsutställningen 1930 blev deras formspråk mer än en stil. Det blev en moralisk position. Vita volymer, platta tak, släta fasader och avstånd till historien kom att förknippas med hygien, standard och framtidstro. Den som invände mot formen kunde avfärdas som framstegsmotståndare. Men i grunden handlade striden inte om hantverk, ornament eller platta tak. Den handlade om förhållandet till historien. Modernisterna kunde uppskatta äldre arkitektur och hantverk, men bara som dokument över det förflutna. De kunde bevaras i kyrkor, stadskärnor och museer, men inte verka som källa för samtidens byggande. Samtiden skulle vara autentisk, och autenticiteten råkade alltid sammanfalla med modernisternas eget uttryck.

Där går den egentliga skiljelinjen. Den modernistiska människan framställdes som om hon levde i en epok väsensskild från alla tidigare. Det moderna samhället behövde därför ett radikalt nytt uttryck. Byggandet skulle inte längre vara en fortsättning på en lång erfarenhet, där former prövats, förfinats, ärvts och omtolkats, utan ett avståndstagande från det föregående.

> ”Carl Malmsten var en av förlorarna i 1900-talets stora idéstrid: kampen om hur det moderna Sverige skulle se ut.”

Mot detta stod Malmsten. I samband med Stockholmsutställningen 1930 protesterade han mot funktionalismens ”fattiga program” och beskrev den som en ”slätstruken, importerad, antitraditionell stil, mekaniskt torr och grundad på falsk saklighet”. Det var inte bara en estetisk invändning. Orden visar vad han uppfattade som kärnan i problemet: att den nya sakligheten gjorde anspråk på att vara rationell och nödvändig men i själva verket byggde på ett traditionsbrott.

Funktionalismens stora retoriska seger var att göra sin egen estetik till social nödvändighet. Som om badrum, tvättstugor, ljus, luft, moderna kök och god bostadsstandard krävde ett avståndstagande från ornament, materialkänsla och historisk kontinuitet.

Men före funkisens genombrott hade den kooperativa bostadsrörelsen redan visat något annat. I Röda bergen, vid Thorildsplan och i HSB:s tidiga områden byggdes bostäder med planterade gårdar, butiker, badrum, tvättstugor, genomtänkta kök och omsorg om stadsrummet. Där förenades modern standard med *Swedish grace*.

Det var en annan väg in i modernitéten. Husen hade färg, puts, portaler, detaljer och mänsklig skala. Det progressiva låg inte i att bryta med allt människor kände igen, utan i att ge fler tillgång till ordning, skönhet, hemtrevnad och värdighet.

HSB:s utställning Stockholmshem 1927 visar vad som stod på spel. När kvarteren vid Thorildsplan stod klara visades en hel livsmiljö: kooperativa butiker, inredda lägenheter, möbler, kök och badrum. Konsthantverk och industriell produktion fogades samman. Carl Malmsten stod, tillsammans med Maja Alvin och Sven Wallander, för urval och möblering. Det var ett konkret svar på hur ett modernt hem för arbetande människor kunde se ut.

Man kan tänka sig en annan svensk 1900-talshistoria där denna linje hade fått fortsätta. Där Socialdemokraterna och kooperationen inte hade accepterat modernismens påstående att en ny samhällsordning krävde ett arkitektoniskt brott med historien, utan 1920-talsklassicismen blivit utgångspunkt för fortsatt utveckling. Nya bostäder, tekniska lösningar och produktionsformer hade kunnat ges ett formspråk som erkände människans behov av igenkänning, skönhet och tillhörighet.

Malmsten förlorade striden om det moderna Sveriges riktning där och då. Men hans hållning har stått emot tiden bättre än motståndarnas. De miljöer och formideal som låg nära hans synsätt hör i dag till de mest uppskattade. De möbler han ritade har blivit klassiker. Funktionalismens anspråk på att ensam företräda framtiden framstår däremot som alltmer daterat. Sverige behövde inte bli historielöst för att bli modernt. ■

***Lars Anders Johansson** är författare och journalist och driver podden Budoarstämning.*

MELLAN RADERNA

En kulturarvsneurotikers bekännelser

KATARINA BARRLING
är docent i statskunskap vid Uppsala universitet.

Det börjar med ett tyg. Det är nästan alltid så det börjar.

Man går in i en andrahandsbutik för att införskaffa något med ett tidigare liv. Det kan vara en bok eller – om man har dålig impulskontroll – en soffa eller två.

Man känner sig i samklang med tidens ideal och jordens överlevnad. Här ska minsann inte konsumeras, här ska tänkas hållbart.

Intet ont anande går man omkring bland askkoppar och spruckna krus. Det är då man ser det. Tyget. Ett tyg av det slag som inte längre görs. Klara färger och spektakulära mönster. Ofta är det från 1970-talet. Människorna då hade bevisligen tillgång till en annan färgskala, färgstark och dov på en gång. Färgerna är som lite ”smutsiga”, på det där sättet som utomhusfärger måste vara för att inte skrika.

Det är möjligt att tyget en gång suttit på en aldrig använd fåtölj i ett radhus utanför Borås. Nu ligger det hopvikt i en plastback och kostar 80 kronor.

Man köper det.

Inte för att man behöver det. Det är just där problemen börjar.

Det finns nämligen så många sådana här tyger man inte behöver, men som behöver tas om hand. Och inte bara i dessa små butiker. Internet svämmar över av föräldralösa textilier.

Här skulle någon kunna invända att det finns andra som kan ta dessa tygstycken under sina vingars beskydd. Men då glömmer man risken att de kanske tänkt sy kuddar eller något annat trevligt av dem. Det skulle innebära en risk för att tyget används. En del tycker sådant är bra, särskilt de som tänker på jordens överlevnad.

Den som lider av en kulturarvsneuros tänker på annat. Tänk om detta tyg är det sista exemplaret av ett utrotningshotat mönster från 1973? Och kuddar slits, så mycket vet vi. Det är därför tyget behöver räddas från alla potentiella användare och bevaras för eftervärlden, mörkt och torrt men framför allt oåtkomligt.

En kulturarvsneurotiker kan samla stora lager på kort tid. Det tillverkades många unika textilier på 1970-talet.

När man nöjd och glad står där vid kassan med 2,7 meter från och med nu icke användbart tyg, får man syn på Vecko-Journalen, nr 5 år 1976.

”Internet svämmar över av föräldralösa textilier.”

Här skulle den normala människan säga: Vad roligt! En Vecko-Journalen från 1970-talet!

Men kulturarvsneurotikern förstår direkt att under denna raritet ligger numren 2, 4 samt 9–27. Inte kan man vara så hjärtlös att man splittrar en sådan samling?

På omslagen finns helporträtt av Björn Borg, Birgit Nilsson och Silvia. Inuti finns reklam för Saab och en massa människor som inte förstått att i framtiden kommer alla att ha en dator i fickan för att titta på katter och köpa Vecko-Journalen på nätauktion.

Det gör man förstås också. Det vore ju synd att inte ha en komplett årgång från 1976 nu när man ändå har numren 2, 4, 5 samt 9–27. Har man tur kan man få några nummer från 1977 på köpet, och så öppnas möjligheten att fylla även den årgången. Sedan tar man itu med 1972, för helhet och sammanhang.

Med tanke på hur många tidskrifter, år och veckor det finns börjar verksamheten snart likna det gamla räkneexemplet om vad som händer när man dubblerar antalet vetekorn för varje ruta på ett schackbräde. Exponentiell tillväxt är ingen barnlek.

Plötsligt står man med väldigt många tidskrifter och känner sig som intendent vid ett underfinansierat museum. Och då har vi ändå inte kommit in på frysboxen, detta eldrivna tempel för blåbär, bröd och isbitar till fredagens whiskey sour.

För en kulturarvsneurotiker finns viktigare användningsområden. Såväl textilier som tidskrifter behöver frysas ned. De kan nämligen rymma mycket små kryp, och man kan inte gärna lägga dem i en garderob med andra tyger och hoppas på det bästa. Nej, först måste de saneras. Frysboxen fylls sålunda med kulturhistoria medan familjen står bredvid och undrar vart isbitarna tog vägen.

De har evakuerats. Till diskhon.

Man kan trots allt inte låta det sista tyget från 1973 bli en kudde någonstans, eller låta en sällsynt tidskrift hamna i pappersinsamlingen. Man måste rädda dem, för eftervärlden.

Eftervärlden ser inte alltid det hållbara i allt detta, men det löser sig nog. Kanske är framtidens stora kulturarvsinstitution inte museet utan förrådet? Eller frysen. ■

DETTA ÄR EN ANNONS FRÅN FOKUS

Johan Hakelius politisk chefredaktör

Journalister och »journalister«

NÅGONSTANS KRING 160 journalister har dött sedan Hamas attackerade israeliska civila och utlöste Gazakriget. Det är den amerikanska ideella organisationen Committee to Protect Journalists, CPJ, som står för statistiken.

Undrar ni också vilka de här journalisterna är? En spoiler: de är inte Tintin.

Det första namnet på CPJ:s lista arbetade bland annat för det islamiska magasinet al-Mugtama och för Holy Quran radio, en saudiarabisk statlig radiostation. Låt mig gissa att den saudiarabiska idén om public service skiljer sig en aning från den vi är vana vid. Flera av de 160 är bara registrerade som frilansjournalister, men många är det inte. Bland dem finns ett tydligt mönster.

En vanlig arbetsplats för de »journalister« som dött var Al-Aqsa tv. Det är Hamas propagandastation, känd bland annat för sina frejdiga barnprogram som syftar till att rekrytera de små liven som Hamaskrigare och självmordsbombare. Andra arbetade för Al-Manar tv, som drivs av killarna i Hizbollah och räknas som den iranskfinansierade terrorgruppens viktigaste internationella propagandamaskin. »Själva kärnan i Hizbollahs hela medieapparat«, som det statliga danska institutet för internationella studier kallat Al-Manar.

Här finns reportrar som arbetade för Al-Hadaf, PFLP:s politiska språkrör, en rörelse som är lite old school och blandar marxism-leninism med sitt övergripande mål att utplåna Israel. På listan finns även »journalister« som arbetat för Quds Al-Youm tv, som representerar den islamiska jihad-rörelsen. Det finns de som arbetade för Hamaskontrollerade Safa News Agency och de som företrädde den Hizbollah-, Iran-, och Assadvänliga nyhetskanalen Al Mayadeen.

Alla hör förstås inte till den här kategorin »journalister«. Det finns en journalist som representerade Reuters. Det finns flera som arbetade för Al-Jazeera, en kanal som av och till haft något slags trovärdighet. Den har nu gjort sitt bästa för att göra sig av med den. Under den här konflikten har Al-Jazeera redigerat bort kritik mot Hamas, kallat fallna Hamaskrigare »martyrer« och kablat ut rena fabrikationer av israeliska övergrepp. Det var Al-Jazeera som nyligen i en »dokumentär« återupplivade LVU-kampanjen mot svensk socialtjänst. Som vanligt baserat på rena lögner.

Det är förstås ingenting förvånande med detta. Det är i stort sett omöjligt för riktiga journalister – sådana som inte är propagandalakejer – att arbeta i Gaza. Skulle de ta sig in vore verkligen risken stor att de hamnade på CPJ:s lista, för kriget gör det i praktiken omöjligt för journalister, eller några andra, att känna sig trygga. Bland de på CPJ:s lista som bara kallas »frilans« finns säkert sådana som verkligen fungerat som journalister på riktigt.

Men frågan inställer sig ändå: är det verkligen rimligt att på det här sättet likställa propagandister i terrorrörelsers tjänst med »journalister«? Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?

> »Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?«

Jag tycker att det är en intressant fråga, särskilt eftersom västerländska journalister och mediehus noggrant undviker att ställa den. De vill helst inte alls nämna vilken typ av »journalistik« åtminstone hälften – antagligen betydligt fler – av de på CPJ:s lista ägnade sig åt.

Det väcker ytterligare frågor. Gör de det därför att Genèvekonventionen inte tillåter oss att göra skillnad på journalister och språkrör för terrorgrupper och förtryckarregimer? Gör de det för att de är rädda att varje distinktion mellan journalister och propagandister skulle försämra respekten för verkliga journalister och deras arbete? Eller gör de det bara för att det är för jobbigt att tala om?

Jag misstänker det sistnämnda. Och att det som verkligen hotar att urholka skyddet för journalister är att blunda när jihadister, islamister och terrorister gömmer sig bakom sin yrkestitel.

Följ Johan Hakelius blogg på Fokus.se

Vill du ta del av mer journalistik från Fokus?

Skaffa en prenumeration. Just nu får du
3 månader (12 nr) för **198 kr.** Du sparar **870 kr!**

Läs mer och ta del av erbjudandet
Skanna QR-koden
eller svara på **fokus.se/axess**

FOKUS

TIDSAM 2804-06
06
7 388280 409908
RETURVECKA 43

HÖSTEN MED KUNGLIGA FILHARMONIKERNA

KONSERTHUSET STOCKHOLM 1926 · 100 25 · KUNGLIGA FILHARMONIKERNA 1902

En jubileumssäsong tar sin början. Konserthuset fyller 100 år, Kungliga Filharmonikerna 125 år. Gästerna blir många, och du är hjärtligt välkommen!

Säsongsöppning
10 & 12 september

Schumanns tredje symfoni
16 september

Tjajkovskijs violinkonsert
23 & 24 september

Familjekonsert – Orkestern!
3 oktober

Mendelssohn och Zemlinsky
8 & 10 oktober

Mahler och Byström
14 & 15 oktober

Beatrice Rana spelar Brahms
22 & 24 oktober

Rachmaninovs tredje symfoni
28 & 29 oktober

Tonsättarfestival med Betsy Jolas
5 & 7 november

Tomas Ledins Symphonia Politropou
13 & 14 november

Wagner och Världen av igår
19 & 21 november

Bruckners åtta
25 & 26 november

Schumanns andra symfoni
2 & 3 december

Familjekonsert – Jul-sing-along
13 december

Vinterstämningar
17 & 19 december

KONSERTHUSET STOCKHOLM

Region Stockholm

SEB